

Это цифровая копия книги, хранящейся для потомков на библиотечных полках, прежде чем ее отсканировали сотрудники компании Google в рамках проекта, цель которого - сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Прошло достаточно много времени для того, чтобы срок действия авторских прав на эту книгу истек, и она перешла в свободный доступ. Книга переходит в свободный доступ, если на нее не были отданы авторские права или срок действия авторских прав истек. Переход книги в свободный доступ в разных странах осуществляется по-разному. Книги, перешедшие в свободный доступ, это наш ключ к прошлому, к богатствам истории и культуры, а также к знаниям, которые часто трудно найти.

В этом файле сохранятся все пометки, примечания и другие записи, существующие в оригинальном издании, как минимум о том долгом пути, который книга прошла от издателя до библиотеки и в конечном итоге до Вас.

Правила использования

Компания Google гордится тем, что сотрудничает с библиотеками, чтобы перевести книги, перешедшие в свободный доступ, в цифровой формат и сделать их широкодоступными. Книги, перешедшие в свободный доступ, принадлежат обществу, а мы лишь хранители этого достояния. Тем не менее, эти книги достаточно дорого стоят, поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые действия, предотвращающие коммерческое использование книг, в том числе установив технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас о следующем.

- Не используйте файлы в коммерческих целях.
Мы разработали программу Поиск книг Google для всех пользователей, поэтому используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- Не отправляйте автоматические запросы.
Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого вида. Если Вы занимаетесь изучением систем машинного перевода, оптического распознавания символов или других областей, где доступ к большому количеству текста может оказаться полезным, свяжитесь с нами. Для этих целей мы рекомендуем использовать материалы, перешедшие в свободный доступ.
- Не удаляйте атрибуты Google.
В каждом файле есть "водяной знак" Google. Он позволяет пользователям узнать об этом проекте и помогает им найти дополнительные материалы при помощи программы Поиск книг Google. Не удаляйте его.
- Делайте это законно.
Независимо от того, что Вы используете, не забудьте проверить законность своих действий, за которые Вы несете полную ответственность. Не думайте, что если книга перешла в свободный доступ в США, то ее на этом основании могут использовать читатели из других стран. Условия для перехода книги в свободный доступ в разных странах различны, поэтому нет единых правил, позволяющих определить, можно ли в определенном случае использовать определенную книгу. Не думайте, что если книга появилась в Поиске книг Google, то ее можно использовать как угодно и где угодно. Наказание за нарушение авторских прав может быть очень серьезным.

О программе Поиск книг Google

Миссия Google состоит в том, чтобы организовать мировую информацию и сделать ее всесторонне доступной и полезной. Программа Поиск книг Google помогает пользователям найти книги со всего мира, а авторам и издателям - новых читателей. Полнотекстовый поиск по этой книге можно выполнить на странице <http://books.google.com/>

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HX273
K38
1909

THE HOOVER LIBRARY
ON
WAR, REVOLUTION, AND PEACE

N. KORZS- 4-
4785, CHOPIN, AVE,
DETROIT- Mich.
U. S. A,

22

О. В. Катрайх.

Від атеїзму до анархізму.

Поучний образок університетского життя
в теперішности

*присвячений усім, кому миле в християнство
а особливо будучим академікам.*

Переложив з 2-го німецкого видання з дозволу
Автора і Накладні Гердера

О. І. ПЛАВЮК.

Львів 1909.

Накладом Товариства сьв. Апостола Павла.
З печатні В. А. Шийковского.

184236

YASARLI NEVOON NNT

Перша глава.

Від віри — до безвірства,

або:

як прийшло до того, що він став атеїстом.

„Жию між поганам“.
Fürst Bismarck bei Busch.
Graf Bismarck und seine
Leute während des Krieges
mit Frankreich. (I. 1878.
209).

I.

З серцем повним молодечого одушевлення і рожевих надій приїхав в Берлін молодий ученик Альфред Б... Мав якраз девятнадцять літ і хотів розпочати академічні студії. Найвідповіднійшим місцем видав ся ему Берлін, столиця Прус і Німеччини, сьвятиня німецької науки, осередок німецького способу думаня і обичаїв.

В гімназії, що була в его родиннім містечку, вибив ся Альфред зпоміж всіх своїх товаришів на перше місце, а з причини своєї весе-

лої вдачі і чемности був любимцем як учителів так і товаришів.

З гордощами споглядали єго чесні християнські родичі на свого першого сина і розпраццали ся з ним лише з тяжким болем серця.

„Мій сину“, — промовив пращаючись поважним голосом отець, — ти знаєш, що твоє образование стояло нас не мало жертв, але ми се радо поносимо, щоби лише з тебе був чесний чоловік. Для того будь пильний, побожний і чесний, щоби ми колись з тебе діждали ся потіхи“.

Мати з сльезами в очах припала до свого любимця, а зложивши поцілуй на єго чолі, ридаючи вимовила: »Альфреде, дитино моя дорога, не забувай на чужині материнських осторог, уникай злі товариства, будь побожний і чемний і не забувай пильно молити ся. Пиши часто до нас, щоби ми знали, як тобі поводить ся. Ти знаєш, як нам прийде тяжко з тобою розлучити ся і бачити, що ти виставлений на так много небезпечностей“.

Альфред аж до слез зворушений, опускаючи батьківський дім, поновив від себе як найкрасші обітницї.

Ще довго споглядали родичі за своїм сином, аж поки не щез їм з очий. Сусїди, що були сьвідками пращаня, желали родичам щастя для їх найкрасшими прикметами обдареного сина. І дійсно, високого росту молодець, красних

правильних черт лица, з яких відбивала ся невинність і весела вдача, управняв до найкращих надій.

II.

Так отже став наш Альфред академічним горожанином королівського університету Фридриха-Вільгельма в Берліні, сеї корони всіх університетів. Вже в гімназії виробив собі був незвичайно високу ідею о університеті.

Він чув, як его учителі похвально висловлювали ся про сеї розсадник знання, що в нім — після їх запевненя — діставали катедру лиш найбільші генії, що всі галузи людського знання піднесли до такого степеня, про які в давніших часах не думали. Як его впевнювано, що дня роблять там нові відкриття, або розкривають нові галузи знання. Оден професор сказав раз, що людский дух може лише на університетах увільнити ся з усіх кайданів, віддати ся без перепони дослідам і осягнути найвисший степень людського знання.

Тож природно берлінський університет виношено понад всі інші. Вихваловано, що зібрала ся там вся наукова німецька сила, умовá бистрість і пильність, як в яким осередку, що стремить до найвисших успіхів.

Альфред слухав сего з подивом, а університетский професор виріс в его очах на якесь єство висшого рода, що з его уст пливе струями

непомилна наука і мудрість. Самопонятно, що берлінські професори мали у него значіне о кілька степенів више, як звичайний університетський професор.

В Берліні хотів Альфред віддати ся природним наукам, а заразом в перших семестрах студіювати філософію. Тож вписав ся на філософічні виклади професорів Фр. Павльзена, Г. Гіжицкокого, Дерінга, Е. Целлвра; притім слухав природних викладів Гельмгольца, Бастияна, В. Ферстера і інших, як на се позваляла нагода і обставини.

Розумів ся, що при такій мішанині і розсіяню не могло вийти нічого доброго; однак Альфред робив то, що робили инші. Не було нікого, хто ним заняв би ся і з огляду на рід і спосіб студій подав бодай в початках правдивий напрям і поділ праці. А се мусіло для Альфреда скінчити ся тим сумнійше, бо палав великою жаждою знаня, хотів всьо читати, що до его предмету належало, а кожде слово професора уважав пророчню, о чім не можна навіть сумнівати ся.

До того причинило ся ще і се, що він урив собі, що всі професори повинні бути віруючими християнами. Він уважав неможливою річю, щоби християнське правительство в християнській державі установляло нехристиянських професорів, а майже виключеною річю уважав,

щоби найвищі наукові катедри занимали майже виключно атеїсти.

На жаль мав нагоду о тім небавом переконатися. Вже в перших тижнях чув у деяких професорів погляди, що зовсім не згоджувалися з його християнською вірою.

Наслідком сего відкриття було вперед певного рода пригноблене; опісля заволоділо ним певного рода замішане, яке не може нас дивувати в наслідок необмеженого довіря, з яким відносився до учителів.

А що йому видалося неможливою річю, щоби всі професори, на яких виклади він ходив, були атеїстами, то думав, що помилився і їх не зрозумів. Тож постановив собі се прояснити.

В тій цілі казав собі дати в університетській бібліотеці їх печатно видані писання, щоби порівнати їх з викладами, яких слухав. І тут небавом переконався, що вони разом взявши і поодинокі були не лише відпадшими від християнства людьми, але що вони були явними атеїстами або богохульниками, то є, вони навіть не вірили в істнуванє Бога поза світом і в личну безсмертність. Щоби ступати певною дорогою, виписав собі з діл кожного професора кілька місць, де після його погляду було виражене недвозначно безвірство.

III.

Від професора д-ра А. Дерінга чув не раз, як те ілюзія, обман і інші подібні слова стояли в найтіснішій звязи з вірою в Бога і безсмертність душі. Альфред думав, що зле чув і казав собі подати его діло „Philosophische Güterlehre“ (Берлін 1888). Тут знайшов чорне на білім, що релігія „в своїм істинстві має чатуючого ворога“, що наносить їй немалі шкоди в її ділах для добра суспільности. Потім дословно було так написано:

„Тим ворогом є ілюзоричний характер релігійних виображень, що після загального досьвіду наглядно впадає в очи природного розуму і все стало відкриває ся перед поступаючим науковим пізнанем правди. Вже здоровий природний розум, що задля самонабутого досьвіду має якусь вартість і супроти найсвятійшого передання, є більше чи менше свідомим недовірком, а природний погляд на річи, який насуває ся розумови, витискає на релігійних виображеннях і на его волі знамена сумніву. Коли вже так є з природним розумом, то все поступаюча наперед наука є властивою кормителькою недовірства. А се особливо відносить ся до наук природи. Щоби вказати лиш на кілька точок, то коли Копернік, Кеплер, Нютон оснували нову астрономію, тоді видівню історії людскости і божественних діл спасеня зовсім обнижено і Ля-

пляс міг заявити, що для витворення сеї науки може зовсім обійти ся без Бога, а Дарвін мав спромогу вказати, як то ціль організмів можна пояснити нечайною причиновою. Так точить черв серце віри а звні так красно і многонадійно виглядаюча підпора суспільного добра заражена внутр гнилею¹⁾. -- „Родовою знеохотою про непевність нашої судьби кормлять ся особливо ті ілюзії, що творять складову головну часть найважнійших релігій, і люзія що до віри в провидїне, нагороди і вибір“²⁾. Віра в ліпше позагробове житє, як доказано, не полягає на безпосередній головній потребі, лиш на бажаню, яке впливає з головної знеохоти многократного невдоволення головних потреб і з сего взгляду є правдиною, першою ілюзією“³⁾.

Тож вже не було сумніву. Професор Дерінг уважав чистим уровнем віру в Бога, безсмертність душі і відплату по смерті; тож він був атеїстом.

Нашому студентови імпонував найбільше своєю ученостію Фр. Павльзен. І від него чув Альфред зовсім дивні і чужі для себе погляди

1) Döring, Philos. Güterlehre S. 410—411.

2) Ibid. 202.

3) Ibid. с. 211.

о Бозі і релігії. Дятого казав собі принести вго діла і в ділі „система етики“ знайшов отщо:

„Се правда, що завмирає і вже не оживає віра в богів, котрі яко поодинокі єства подібні людям десь якомь єствують і управляють земским сьвітом після принагідних замірів. Се не робить сущної ріжниці, чи таких єств приймаємо більше, чи лиш одно. Монотеїзм, що узнає Бога яко поєдинче єство побіч инших і принагідно каже єму впливати на сьвіт, як на внїшне і чуже для него єствованє, не ріжнить ся від політеїзму. Хто обстоює при тїм, щоби яко теїзм уважати лише такий погляд, тоді тяжко буде заперечити тїм, котрі впевняють, що наука веде до атеїзму“¹⁾.

Після Павльзена „лишило ся в християнській вірі дещо, що вже давно стало чуже нашій правдивій вірі, приміром: віра в чуда і духи“²⁾. Віра в безсмертність в виді особистого дальшого життя се „сон“³⁾. Євангелія се „історичні поеми“⁴⁾. „Нема сумніву, що тут треба поступати після критичного досліду, як се робить Strauss“⁴⁾.

Подібно як професор Дірінг був і Павльзен атеїстом.

¹⁾ Paulsen, System der Ethik I. 387.

²⁾ Ibid. I. 396

³⁾ Ibid. I. 401.

⁴⁾ Ibid. I. 87. Зам.

Професор др. В. Ферстер був одним з тих, що зовсім не таївся із своєю знеохотою проти кожної віри. Однак Альфред зараз прийшов до переконання, що він є крайнім богохульником. У відчиті про „науку природи і етику“, який виголосив в Айзенах, знайшов таке місце:

„Коли різні види релігії, — як сей вислів вже віками усталив ся, в тім згоджують ся що до своєї суті, що они виображають собі совість і цілий хід людского житя, як також кружене сьвіта в більше, або менше тісній зависимости від надприродних сил... то противно природничо-науковий погляд на сьвіт в своїх різних укладах має то суцно згідне ядро, що він з певних законних відносин, які наука пізнала чимраз яснійше з окружуючої нас природи, буде вселенну, сьвіт, яким управляють лиш вічні закони подібного рода, в котрім отже нема місця для надприродних сил, які мали би стояти понад сими законами. В своїй розсліджуючій і випереджуючій та творчій праці є природничі науки не лиш управнені до такої тези, але й приневолені“¹⁾.

О духовім житю людей каже Ферстер: „Сей внутрішній сьвіт представляє найвисшу

¹⁾ Die Eisennacher Zusammenkunft der ethischen Bewegung abgehalten vom 5—15. August 1893. (Berlin 1894 Verlag der deutschen Gesellschaft für ethische Kultur: S. 294.

знану нам форму переміни і удержання енергії. Він є вислідом перетворення і нагромадження в зверхнім світі і в нашім власнім організмі діяльних низких форм енергії в енергію /ніжнійшого устрою, висої тривкості і більшої пружної сили“. — „Цілість висших і ліпше зорганізованих і згідних засобів енергії є заразом найвисшою законодатною силою суспільности“¹⁾. Она творить совість. Слушно назвали се релігійні поєми минувшини „голосом Бога“.²⁾

Без сумніву, професор Ферстер належав до атеїстів, або точнійше сказавши, до матеріялістів.

Від професора Гіжицького чув Альфред не оден доказ, що він є атеїстом, що не хоче нічого знати о Бозі і о безсмертності. Поверховне студіюване єго діл доказувало, що він не помилив ся. В єго „філософії моральній“ знайшов такі місця:

„Смерть яко така не є ніяким злом, бо в злім як і в добрі припускав ся свідоме встворванє; смерть є лише кінцем всякого лиха, — границею, що поза нею нема ні зла, ні добра.“³⁾ Коли умираємо, приходимо в добре товариство. Місце, де наші всі дорогі померші спочивають —

1) Ibid. с. 299.

2) Тамже.

3) Giżycki, Moralphilosophie 361.

мати земля — не може бути злою.¹⁾ „Ми не духи, а живі тіла. Але о скільки маємо матерію і силу, ми є вічні“. „Як довго ми є тілом, не тратить ся у нас ніякий атом... Але що важнійше для нас: також о скільки ми є духом, живемо дальше... А коли і умremo, то не щезають діла нашого життя. Чесне діло, добре слово є нераз сіменем тисячкратного благословення.“²⁾ Гіжицький ганить сьвятого Павла за єго слова: „Без віри не можна подобати ся Богу“. Правдива моральність не має нічого спільного з вірою і релігією³⁾.

Коли, після Гіжицького, віруючий попадає в зневіру і сумніви наслідком слабої віри в недаючі ся доказати, або вимагаючі доказу правди і наслідком заперимічення, що новійші науки не згоджують ся з основами віри, то той, що зовсім і цілковито віддає ся струї духовного поступу (т. з. невіруючий)... не має неспокою трусливих душ. Єго гадки о сьвітї і житю не стоять в суперечности з правдою..., єго чувства не імають ся чогось, що не стояло би в звязи з думанєм. Вправді він не зазнає тих духово-зми-

1) Ibid. 364.

2) Ib. 365 — 6.

3) Ib. 465.

слових зворушень, що їх має „віруючий“ з свого занятя за гадочним світом, але він є також вільний від зворушень духа, які викликає дивоглядне помилане річчю і має певну і чисту свідомість соверпенної правди. Після Гіжицького безвірний буде остерегати свою дитину перед вірою. „Єї найблагородніших чувств не буде приковувати до блудних образів, лиш справить єї духа прямо до правди і добра... Єї душі заощадить ся борби між поглядами старинної Палестини, середновічних часів і поглядів з дев'ятого століття... бо єї, моральні погляди не зустрінуть ся з науками віри, яких неможливо доказати“.

„Хотяй він (чоловік духового поступу) у знає Ісуса за найбільшого з всіх учителів моральности, то все таки він не признає єго в севистарчаючим і непомільним. Мораль Ісуса потребує доповнення етикою грецьких і римських мудрців і поправки та усовершеня подіями нових досьвідів з двох тисяч літ“¹⁾.

„Що Християнство клонить ся до упадку се бачить без сумніву кождей неупереджений дослідник. Надприродність уступає з всіх своїх твердинь“... „Нашим Богом повинно бути лише добро в нас самих“... „Характер чоловіка підно-

¹⁾ Giżycki: Moralphilosophie, 477—8.

силь ся через полишене віри в позагробовість¹⁾.

Такі самі погляди знайшов Альфред в інших писаннях Гіжицкого, як приміром в книзі „Філософічні послідовности з Лямарк-Дарвінівської теорії розвитку“.

Тож і професор Гіжицкий не то, що не був християнином, але не вірив в Бога і безсмертність душі.

Тепер прийшов на чергу Е. Целлер, що дуже вільнодумно висловлював ся про християнство і взагалі про релігію.

У него знайшов, що сей філософ називав сотворене першого чоловіка „бистроумним ітом“²⁾. „Гадка нашого обовязку ділає на нас рівно могутчо, без огляду на то, чи наші прародичі є синами Бога, чи горилия³⁾“. Віра в чуда не згоджує ся з нашим теперішнім способом думаня“. „Надприродне вмішуване божества в події сьвіта, чудо, суперечить нашим поняттям о божестві так само, як нашому понятю о сьвіті. Уважаємо се неможливою річю, щоби цілковито совершенно єство могло колись інакше ділати, а не так як се ковечно впливає з незмінних законів єго природи⁴⁾. „Коли нам щось оповідають,

1) Ibid. 492.

2) Zeller: Vorträge und Abhandlungen. II. 57.

3) Ibid. II. 58.

4) Ibid. II. 60.

або, коли що самі за примітимо, що конечно не допускає ніякого природного пояснення, лиш стоїть в суперечности з безсумнівими законами природи, то скорше будемо сумнівати ся про правдивість і точність оповідання, про правдивість і точність зрозумілого помічення, вїж мали би ми згодити ся на діяльність якоїсь події, яка не згоджує ся з загально важними законами бутя, аналогії всіх інших досвідів¹⁾. Після Целлера не має Христос божої природи, лиш єсть чоловіком. Назва Єгова і інші, які єму дано, означують первісно лиш єго могучість і достоїнство, а не єго єство. Аж перегадом розвинула ся з сих прикетних імен „віра в надлюдску природу того, котрому ті імена додано²⁾. До перва через Церкву став Христос в повнім значіню Богом. „В тім самім часі, коли християньска релїгія заволоділа римскою державою і коли стала державною релїгією, піднесла она свого основника до найвисшого степеня: аж перший вселеньский собор узнав церковною догмою рівність що до єства Христа з Богом Отцем, що є наукою

¹⁾ Ibid. II. 61.

²⁾ Ibid. I. 274.

не дуже давного походження. З призна-
нем виражає ся о Штравсі, що не узнав догми
про безгріховність Христа¹⁾.

Коли Целлер взагалі відкидає всякі чуда,
то послідовно заперечує воскресенє Христа, воз-
несенє і єго будучий тілесний прихід. „Чу днє
віджитє розп'ятого було би подією,
що противила би ся зовсім безви-
імковим законам природи, що зроби-
ла би неможливим всяке природне розважанє
біблійних подій, всяку аналогію дослїду з неї.
В правдивість такої події ми не
могли би повірити, хотяї би її є-
ще раз так само удостовірено²⁾. І-
дею первородного гріха вигадав аж Павло. В
святїм письмі є неперечно висловлена віра в
злі духи, але“ ся віра єствує лише у найнижших
верств народа“³⁾.

На питанє: що є християнство? відповідає
Целлер, що се історичний принцип. „А вже
найменше можна ужити догматичного виобра-
женя певного часу мірилом для дальших часів.
Взагалі релїгія яко така не є дог-
мою, лише практикою; найбільший осередок
релїгії... не лежить в теоретичнім пере-
конаню чоловіка, лише в моральнім житю

1) Ibid. I. 480.

2) Ib. I. 542.

3) Ibid I. 287.

в заспокоєнню чувства, піднесенню серця, очищенню і скріпленню волі. А до сего потребує побожний чоловік певних виображень і переконань віри. І хоть як такі виображення є конечні, они то все є щось виснованого: се є помічні виображення, які вперед творить поглядова уява, перетворюючи дані матерії після мірила релігійної потреби „то самі догми не можуть змінюватися, без зміни самої релігії, але они навіть повинні змінюватися, коли релігія яко така хоче удержати ся“¹⁾.

Після Целлера „світ взагалі не повстав“, тож і Бог єго не сотворив²⁾. Телсольогічне і механічне вяснене світа виключають ся, коли їх примінити до повстання світа. „Інакше представляє ся річ, коли занехає ся припущення про повстанє світа“. „А що світ не має початку в часі, то ані не можемо прийняти, щоби з него (з тайної послідної причини всіх річий) повстали лиш головні складові части світа... ані на відворот не можемо прийняти, щоби Сотворителем уложена ідея світа випередила повстанє єго складо-

1) Ib. 292.

2) Ib. III. 29.

вих частинй, лише то мусить бути одна і та сама сила, що творить частини і цілість, одна і та сама сила, яка наслідком конечности своєї природи ділає однаково і рівномірно; а що тут є перше, а що пізнійше, що середником а що цілю, що причиною і наслідком, про се не можна питати, бо одно другого не попереджає в істваню і як раз лише ся цілість яко цілість є точною появою причини, яка витворює ту цілість“¹⁾).

На иншій місці учить Целлер, що одинокою можливою понукою для правдиво морального діланя є „свідомість того, що чоловік сам собі винен“. З того він висновує: де лиш вигляд на будучу нагороду або кару, або послух для чужої волі дає напрям волі, там нема морального діла²⁾). Тож коли Христос був послушний аж до хрестної смерти, коли св. Павло захочує себе і християн до добрих діл з огляду на вічну нагороду по смерти, то після Целлера се неморально, а навіть се знак „моральної малолітности“.

Тож на підставі сего і Целлер зірвав з християнством. Бо коли мітом є сотворенє чоловіка на образ Божий, коли світ взагалі не повстав, а разом не є сотворений, коли віра в первородний гріх прийшла аж через св. Павла, коли

¹⁾ Ів. III. 33—34.

²⁾ Ів. II. 213.

Христос є лише чоловіком, а воскресення і вознесення се міти або байки, колиж догми є лише помічними виображеннями поглядової уяви, коли всі чуда неможливі, то що ще лишить ся з християнства? А навіть Бог, в якого вірить Целлер, се не Бог християн, но бог званого пантеїста Спіноди.

IV.

Не було вже жадного сумніву. Єго професори в Берліні уважали то безумною байкою, що у него було найсвятійшим переконанєм. Навіть віру в Бога і безсмертність душі уважали обманом і безглуздем.

Не можна сего висказати, як сильно захитало се віру Альфреда. Сумніви звалили ся на него з усіх сторін. Особливо вельми захитало єго запевнюване, яке нераз чув: чуда, що на них опирають ся надприродні релігії і християнство, стоять в дуже різкій суперечности з науками. Раз чув, що чуда нарушують принцип причиновости і утрудняють поступ науки. „Впрочім, мої панове, додав знаменно професор, нині не вірить в чуда ніякий розумний чоловік!“ А другий сказав раз слухачам: „Виображення личного Бога полягає на антропоморфізмі; оно єсть не лише зовсім перестаріле, але прямо не устоїть ся супроти дослідів новітньої науки“.

Знов иншим разом оден глузував собі в катедри: „Ще ніхто не вернув з гробу і ніколи.

зїхто відси не верне. Всї виображеня будучого життя се фантазмагорї“.

Иншим разом сказав котрийсь: „З нічого є нічо; сего кріпко придержуйте ся, а стане вам ясно, що повяте сотвореня з нічого — се недо-річність“.

Раз якось говорив оден професор про релї-гію дуже поучно і гарно. Він сказав: Ніколи су-спільність не обїде ся без релїгїї“. Альфред утішив ся вже, що стрїнув защитника релїгїї. Але радість не тривала довго, бо зараз сей про-фесор додав: „Однак треба ознакомити ся з ро-зумїнем релїгїї. Релїгія не полягає на тїм, щоби ми виобразили собі якесь надприродне, надзем-ске єство і протиставили собі як щось чужого. З таким наївним виображенем, як се буває у народа, не має наука нічо спільного. Правда релїгія не потребує ніяких догм. Ні, мої панове, взнесїм ся до гіднійшої, нашим новїтним, посту-повим поглядам більше відповідної релїгїї. Всюди перед нами розкриває ся вселенна яко щось без-мірного, недослідного. А дослід веде нас до край-ного берега безмірної, недослідної вселенної. Чувство почести для сеї безмірности, з якої ви-пливає наше житє, і впливає ся в него, се основа правдивої релїгїї, се сама релїгія“.

Ясна річ, що професор був пантеїстом, а не християнином.

А всі ті і тим подібні запевненя висказу-вано з такою певністю і переконанєм, що они

заздалегідь усували всякий сумнів. Не дивно отже, що з огляду на се коначне довіре, яке Альфред покладав на любов правди і основне образование своїх професорів, дотеперішня його релігійна віра почала колибати ся і вже по першій піврічці місце дотеперішнього переконання заняв загальний сумнів.

Наколи би був послушав остороги своєї матери і не занехував звертати ся до Бога в покірній молитві, та мав би був щирих і досвідних приятелів і дорадників, то був би усунув сумніви. Але через свою легкодушність забув дуже скоро на молитву. Скоро знайшли ся і приятелі, але не такі, що радою і підпорою напровадили би его на добру дорогу, лише легкодушні гуляки, що намагали ся его втягнути в дике студентске житє.

До них належали передовсім два студенти, що так як Альфред студіювали або мали студіювати філософію і природничі науки, его деколи відвідували і забирали на прохід або до кнайп. Они оба були трохи старші від Альфреда і вже на кількох німецьких університетах «бумлювали», як говорить ся студентским висловом. Оден Кароль, легкодух з Гамбургга, походив з заможної родини, наука була для него найбільшим тягаром, за те тим більше просиджував по кнайпах і роздумував над галабурдами. До Гамбургця достроїв ся майже добродушний Саксонець, що лише любував ся в пиві. Сей звав ся Франц,

учив ся вже в Липску і в Празі, і коротко в Мінстері, в Вестфалії.

Але нашому Альфредови треба вчислити се яко заслугу, що він держав ся осторонь всяких неморальних струй, якими збещещали его товариші свою молодість. Діяльним заборолом для него була для него велика жадоба знаня, яка его одушевляла і спричинила, що він мимо приман своїх приятелів ходив досить правильно на виклади.

А тепер, коли сумніви що до віри з усіх сторін напірали, студював він більше, як перше. Деколи працював і читав навіть до пізна в ночі. Однак се було на его шкоду. Як раз студював він найрізномродніші діла тих учених, які найбільше захвалювано на викладах, а се очевидно були люди, що нарівні з професорами були атеїстами. Ніколи не чув про діла з позитивно християнського або католицького становища. Такі діла промовчувано умисно на викладах, або збувано кількома згідними, обидливими замітками, як „схолястична погань“, або „перестарілий погляд на сьвіт“.

Чи диво, що Альфред, який в гімназії дістав лише недостаточне образование релігійне, і не мав вступного філософічного образования, почав небавом наслідком сумнівів і питань хитати ся як тростина то в сей, то в той бік і на останку сумнівав ся о всім?

Небавом цезла і его первісна веселість

Він бачив, що віра пропала і йому здавалося, що разом з нею уступало з його серця щастя життя. Вго обняв важкий смуток, якому улягав деколи цілими годинами в самотній кімнаті. І тим більше ставав неспокійний і нещасливий, чим більше віддавав ся мудрованю і сумнівам.

V.

Раз якось сидів Альфред задуманий в своїй кімнаті, коли до него прийшли оба приятелі Кароль і Франц, щоби запросити його на прогулянку в околиці Берліна.

Нині не можу піти, сказав Альфред.

А чому? спитав Кароль?

Альфред: Бо не можу.

Кароль: Що з тобою сталося? Ти від якогось часу дуже змінив ся. Ти все чогось задуманий і сумний. Не будь півголовком. Ходи з нами, лиши свої сумні гадки. Хочемо добре забавити ся нині пополудні. Ходи!

Альфред: Не можу. Мені нині не до забави. Моє серце переповнене...

О, а то що такого? питав Кароль?

І Альфред утішив ся, що мав нагоду раз щиро виговорити ся з того, що його давило. Він сказав: Тепер до всього признаю ся. Я прийшов сюди до Берліна як віруючий християнин і сподівався, що знайду тут віруючих професорів.

Але з того, що я чув, переконав ся, що анї оден з них не є віруючий християнин. Їх поведене і все, що говорили проти віри в Бога і чуда, до глибини порушило мою віру. Від тижнів переживаю душевну внутрішню борбу, яка забирає мені весь спокій і радість. Я тепер роздумую над тим, чи я не повинен би записати ся на инший німецький університет, де викладають християнські професори.

На сі слова засьміяв ся Кароль голосно. Що? На инших німецьких університетах хочеш шукати християнських професорів? Що правда, не зле! О скільки маєш на думці філософічні факультети, то можеш окалічити, ходячи по цілій Німеччині, поки знайдеш тут або там християнського професора. Християнські професори на сих факультетах, се рідша річ, як білі круки.

Не можу в се вірити, сказав Альфред.

А мимо того се правда, що тобі кажу. Берлін, се третій університет, на який ходжу і скажу тобі: Берлін не є анї на волосок ліпший ні гірший від инших німецьких університетів.

Се обжалованє, якого не можеш доказати, сказав Альфред.

Так? Обжалованє? Чи ти не знаєш, що німецька наука уважає се собі за честь, що вже перейшла до дневного порядку над християнством і вірою в Бога! Обжалованє! Ти виглядаєш на наївного. Я знаю, що ти поглядав на

всьо в застарілого становища віри. Скинь вже раз дитячі черевички. Я признаю ся щиро, що я вже давно погодив ся з наукою і вирік ся старих забобонів. Кріпко стряси з себе кайдани віри, що кують духа, а тоді будеш вільний, сам так зробиш, що схочеш.

Альфред не слухав сего упімнення; ему дуже залежало на тім, довідати ся, як є на других університетах. Для того сказав коротко: Я домагаю ся доказів від тебе, що професори на інших німецьких філософічних факультетах є так само богохульниками.

Подам їх тобі, сказав Кароль тут лише кілька, бо я записав собі до нотатки кілька визначнійших місць.

Приміром в Єні учить професор Е. Гекель: „Понятє личної безсмертності є зо всім не стійне“¹⁾. „Безсмертність в науковім значіню є удержанє субстанції, отже то само, що фізика опреділяє яко удержанє сили, хемія яко удержанє матерії. Цілий світ є безсмертний“. З глузованєм говорить він про „християньску мітольоґію“ і про основу на ній в особлившій виді віру в Бога“²⁾. „О скілько она містить понятє так званого личного

¹⁾ Häckel: Monismus als Band zwischen Religion u. Wissenschaft. Bekenntnis eines Naturforschers (6 Aufl.) стр. 25.

²⁾ Ibid. 30.

Бога, то на основі нових поступів моністичного пізнання природи є она зовсім нестійна. Впрочім вже більше як від двох тисяч літ визначні представники моністичної філософії дали доказ, що через виображєньє личного Бога Сотворителя і Вседержителя сьвіта ані крихітка не прибула до правдиво розумного погляду на сьвіт, бо колиб ми відповіли на питанє про «сотворєньє сьвіта» в наведенім щоденнім розуміню, то є, що сьвіт повстав наслідком чудесної діяльности мудро будуєчого надземского Бога, то зараз заходить питанє: А звідки той Бог походить? А що він робив перед сотворєньєм сьвіта? А звідки взяв до тєго матерію? і т. д. Тож в области правдиво наукової філософії стратить своє значінє застаріле виображєньє антропоморфічного личного Бога ще перед кінцем сєгдє столїтя¹⁾».

„Красні поеми про Божу доброту і мудрість в природі, які ми залюбки яко діти слухали перед пятидесяти роками, не знаходять тепер віри, бодай у правдиво мислячих учєних“²⁾.

Щє хочу тобї додати, що той сам профєсор сказав про німецку академічну молодїж на науковім конгрєсі в Брукселі в році 1880:

1) Ibid. 30.

2) Ibid. 31.

„Академічна молодіж є загалом в віці 18—20 літ; власним роздумуванем она вже в сім віці доходить до переконання про наукову нестійність церковних догм, а що більше се мисленє навіть так розвинене, що вже протягом першого курсу академічних студій, в обході з просьвіченими товаришами, або наслідком загального розширення просьвіти студіями природничих наук, релігійна віра упадає скорше чи пізнійше.

„Се зовсім неможливо, установити, правило, якого сам університетський професор мав би держати ся підчас науки, коли маємо на приміті нові доктрини, які стоять в суперечности з релігійними ідеями населеня. Я сам їх ніколи не узяв і лише дуже рідко за примічав згіршенє або невдоволенє між моїми численними слухачами. Навпаки, они дуже часто висловлювали мені за то живу вдячність словом і письмом, що я їх увільнив від гнету, нерозуму і недорічних релігійних поглядів і зовсім свобідною наукою основ монізму впровадив їх до найвисшого розвитку науки і моральности“.

В Штрасбурзі слухав я між иншими викладів професора Т. Цігльра. Після сего ученого віра у воскресенє Христа є байкою. Аж апостол Павло видвигнув сей «воскресний

міт" на перше місце християнства¹⁾. Ісус був «віртуозом моральности». „Як Сократ в області добра, Гете в області краси, так і Ісус був красною душею в етичнім значіню на етично релігійній ниві, був чоловіком, що без довгих борб і довгого надумування все найшов правду“. Християнська моральність є односторонна і домагає ся неможливого.

Ціглер задає собі питанє: „Звідки взяло ся добро на сьвіті? і куди веде дорога сего людского сьвіта, поставленого серед добра і зла, кожного з окрема в нїм і его загалу яко цілости?

Поступ чи вспятність, оптимізм чи песимізм, небо чи пекло? Се є питаня, на які досвід не дає відповіді; на питанє звідки маємо лише гіпотези..., а на питанє куди, на котре не вистарчає і наше історичне знанє, маємо лише образи релігійної фантазії і метафізичної спекуляції. Так то будує ся етика на психологічній підставі і кінчить ся — або на релігійній вірі або на метафізиці, котра переходить границі всякого дослїду. А що на всякий случай лише ся послїдна є філософїчна, то філософїчна етика стає в своїй метї метафізично-спекулятивною, але притім не повинна она мати жадного

¹⁾ Ziegler: Geschichte der christl. Ethik 71—2.

ишого занятя лише то, щоби знищити диялектичний позір ставляних гіпотез, і т. д.¹⁾.

„Ми вольнодумні, --- говорить він на иншій місці, — повинні собі обезпечити і перепроводити наше добре право, щоби закінчити з нашими моральними задачами і обов'язками без запозиченя у Тогобочного²⁾“.

Думаю, Альфреде, що се вистарчас, щоби тобі доказати, що професори філософічного факультету в Єні і в Штрасбурзі так само думають, як професори тутешнього філософічного факультету. Коли хочеш більше доказів, то можу тобі ними служити иншим разом. Ще міг би я покликати ся на професора Е. Ляса в Штрасбурзі. Вправді я сего останного сам не слухав, але ученики оповідали мені, що він зовсім без сорому глумив ся з всього, що виходило поза границі безпосередного досліду. Впрочім і наш товариш Франц може тобі дещо оповісти.

Франц, ти ходив на виклади в Липску і в Празі, а о скільки знаю, то і в Мінстері, скажи нам, як викладали професори тамошнього філософічного факультету про Бога і релігію.

Франц: В Празі і в Липску думають що до сих точок так само, як тут Берліні.

¹⁾ Ziegler: Sittliches Sein u. sittliches Werden. ст. 8.

²⁾ Ibid. 127.

Приміром в Празі говорить професор Йодль кожному, що хоче слухати, таке: одинока ирраціональна релігія є та, що замість любови Бога ставить любов ближнього, замість віри в Бога ставить віру чоловіка в себе і у власні сили і віру, що судьба людства не зависить від одного ества поза або понад ним, лише що она від него самого зависить і що одиноким дияволом чоловіка є чоловік, простий, забобовний, самолюбний, лихий чоловік, що і одиноким Богом чоловіка є сам чоловік¹⁾. Замість божества, в котрім уособляють ся лише вибагливі, нездійснені бажання чоловіка, повинні ми поставити людський рід або природу, на місце позагробовости історичну будучину суспільности²⁾. Він навіть запевняє, що доперва атеїзм суспільности приверне природу, значіне і достоїнство, яке зрабував теїзм³⁾.

На иншій місци каже: Понятє Бога затирає ся все чимраз більше з наукового способу думаня, оно без сумніву на те призначене, щоби із старою вісенітницею о причиновости світа звикло повільно, але певно⁴⁾. Думаю, що більше не треба доказів, що Jodl не лише не був християнином, але і явним боґохульником.

¹⁾ Jodl: Geschichte der Ethik II. 290.

²⁾ Ibid. II. 189.

³⁾ Ibid. II. 290.-

⁴⁾ Jodl: Geschichte d. Ethik 608. зам. 36.

В Липску ходив я на виклади професора В. Wundt-а, котрого многі уважають найбільшим німецьким філософом, котрий впрочім має найбільше поважанє. Що Wundt думає про християнство, можемо зміркувати з слідуячого реченя: „Стала моральна вартість християнства не полягає на штучних творах гадок-богословскої бистроумности століть (себто в догматиці, лише на простій, кожній часті приступній науці Ісуса і на людській часті новозавітної історії, коли відкинемо мітологічні додатки часів жадібних чудес. Бо в однім не треба вже себе більше обманювати: та віра, що робить Богом основателя людскої релігії і через то го позбавляє суспільно-морального значія, віра в Тройцю і чуда стратила вині свою могучість і у тих, що з переконаня звуть ще себе християнами. Втратила також і число тих, що зовсім відчужили ся від системи догматичного переданя і се розширило ся в тій мірі на всі стани і круги, бо загальним стало переконанє, що та система стоїть в суперечности з всіма вншними частями нашого духового образованя¹⁾“.

Ну і маєш! Се певно мені признаш, коли відкине ся віру в Тройцю, віру в божество Хри-

1) Wundt: Ethik ст. 662.

ста, віру в чуда Христа, а разом у воскресення і вознесення Христа, а до того долучить ся цілу догматику віків, то що тоді лишиться ся доброго у християнстві?

Той сам Wundt учить також, що людська душа не є поєдинчим, самостійним вством, лише „сумою наших внутрішних чувств“. Через се природно повалює личну безсмертність. Ну, а як мимо того повстала віра в індивідуальну безсмертність? З гадки, що мусять духові розвитку бути поза всякою границею, а не в якій то „спекуляції о встві душі“, і се єсть також ся гадка, що „дала зміст ідеї безсмертності, єї правдивим сумнівам і суперечностям“.

„Але коли чоловік волиє споглядати на річи не *sub specie aeternitatis*, але *sub specie individualitatis*, то перемінює він се пересвідченє о непропацій силі духового розвитку у віру в невмиручість своєї індивідуальної свідомости, разом з цілим єї змістом, як лише він міг собі її утворити серед особливших обставин теперішного зміслового життя. Коли психологія вказує, що повстанє наших зміслових спостережень, як також відновляючих ся образів єсть залежне від функцій наших зміслових і рухомих органів, нашої нервової системи, а через се є звязане з діланнями нашого цілого живого тіла, то мусить їй видати ся дальша тривкість в розуміню сеї зміслової

свідомости незлучимою з подіями психологічного досвіду. Певно, що треба дійсно сумнівати ся, чи така дальша тривкість єсть етично пожадана, або що більше, чи сповненє такого бажання, коли оно взагалі можливе, не було би невиносимим допустом. Але коли ми поминаємо сю мітологічну бувальщину у формованя ідеї безсмертности і вернемо до правдиво психологічної підстави, то проти того тим менше може зробити закид емпірична психологія, бо сам індивідуальний духовий розвиток єсть частию загального духового розвитку, що сам поза се виходить¹⁾.

Після Wundt-а не можемо знати о Бозі нічого певного. Вправді приневолює нас розум „узвати послідну, одиничну причину, но она в собі лишає ся зовсім незнаною“²⁾. Ідея послідної причини сьвіта єсть „з огляду на свій зміст що найменше неопреділіма“³⁾. Мимо того знає Wundt дещо о тім сказати. „Причину сьвіта неможна зовсім уважати відлученою від змісту сьвіта. Ї можна протиявствовати сій причині сьвіта, яко принцип всего розвитку сьвітів, але ніколи не можна прийняти

1) Wundt: Vorlesungen über die Tier- und Menschenseele (2 Aufl. 479.).

2) Wundt: System der Philosophie s. 403.

3) Ibid. 438.

Ті як щось внішнього сего розвитку. Як всюди причина в наслідку єсть через то діяльна, що она входить в наслідок, та-кі ідею Бога можна лише тоді перевести, коли Бога уважати яко волю сьвіта, а розвиток сьвіта яко розвиток Божої волі і діланя. Се єсть правда Лессінгових слів: що „можна виобразити собі Бога поза сьвітом, але ніколи сьвіт поза Богом“¹⁾.

Бог, в якого Вунд вірить, не є Богом християн, лиш богом пантеїстів.

Можу ще покликати ся на Мінстер на доказ, що на філософічних факультетах інших німецьких університетів дїє ся так само, як тут в Берліні.

Ультрамонтани чваняють ся, що стоять на давнім становищу віри, а в дійсности є кількох клерикальних професорів, що держать ся кріпко середновічности. — Але і там починає крушити ся.

Академія в Мінстері уходить все ще яко головне огнище старого обскурантизму. Але як і туди поволи вдирає ся сьвітло новітної культури, доказує професор Геден Шпікер, котрого викладів я нераз слухав підчас двомісячного побиту. Він приносить честь своему імени, бо він є правдивим Геденом в борбі проти всіх вірних. На доказ кілька місць:

¹⁾ Wundt, ст. 442.

„Не сьвятий, але вільний дух веде нас до всеї правди, вірний, слідачий, критичний, дух свобідний від всяких пересудів і пристрастий, що побідно і успішно підняв ся великого діла переміни і перевороту і его продовжає¹⁾. Він впевняє, що то є „небесним самолюбством“, що учить Євангелиє.

В иншій ділі каже Шпікер про Лессінга: Слушно називано его Лютром просьвіти, бо він зробив другий великий крок до реформації; коли Лютер зірвав з церквою і переданем, то він увільнив нас від ще більше невиносимого ярма Біблії і буквальної віри.., оба великі авторитети — Біблія і Церква, — мусіли бути заступлені чимсь загальним і позитивним. А се могло лиш стати ся через те, що місце Біблії і натхнення заняв розум а місце переданя і релігії заняла історія і філософія²⁾. Він сподівав ся, що німецький нарід знайде вкінці на стілько відваги, щоби „з о в с і м зірвати з двотисячлітнім переданем і на основі розуму і досьвіду розвине новий погляд на сьвіт“. А однак після Шпікера повинна релігія удержати ся, лише в иншій виді. Релігією будучини буде „індивідуалістичний пантеїзм“ або монїзм. На иншій місци питає ся: „Чи Гомера підземелє а христи-

¹⁾ Spicker: Die Philosophie des Grafen von Shaftesbury 1872.

²⁾ Spicker: Lessings Weltanschauung (1882). Vorwort.

яньске небо в чимсь меншим як плодом фантазиї, як ходженєм по царствї монаді в?¹⁾ Лессінг заперечує вічність пекельних кар. До сего додає Шпікер: »Се поясненє є певно дуже ясне і дуже розумне, хотяй не є біблійне, ні католицке“²⁾.

»Чи душа є поединча, чи вложена, чи сьвіт сотворений, чи від віків, чи Бог чистий дух, чи ідентичність духа і матерії, чи висший понад оба понятя, се після історичного сьвідощтва філософії не є так певним“. Се проблеми, „що на разї ожидають розвязки“³⁾.

Здаєсь, що більше не треба, щоби тебе переконати, що і професор Шпікер вкинув давно до сьмітника не лише християнство, але і віру в Бога.

Кароль: На що впрочім доказувати так довго то, що у просьвічених уважав ся природною річю? Я вже споминав про професора Гекля. Він визнав публично на великих зборах натуралїстів свій монїстичний, то єсть атеїстичний символ віри, що єго у знає⁴⁾ що найменше девять десятих частий ще живючих дослїдників природи, а навіть всі мислячі натуралїсти є того самого погляду, лиш не всі мають відвагу признати ся до сего

1) Ibid. 367.

2) Ibid. 362.

3) Ibid. 318.

4) Häckel, Der Monismus ст. 27.

публично¹⁾. Сего запевненя ніхто не відликав.

Як сказано, як із дослідниками природи, так є з усіми освіченими. Професор Ціглер сказав недавно публично в Штрасбургу: „Віру в позагробовість утратило також багато з нас освічених. Коли не хочемо обвинити себе о найогиднішу облуду, то не маємо права спихати її на неосвічених. „Однак — додає — лишає ся нам віра — віра в ідеал — любов — любов до ближнього, — надія — надія на побіду добра в світі, — сі три, але любов є з них найбільша²⁾“. Один професор філософії в Монахові сказав недавно до своїх слухачів: „Не потребуємо застановляти ся над доказами про істнуванє Бога, бо Бога нема“. А коли посол з центра Франк інтерпелював за сей вислів в баварській палаті міністра просвіти, то і сей відповів, що він вправді не годить ся з сими словами, але нічого не вдіє проти того.

Коротко сказавши, всьо, що відносить ся до освіченя і знаня, зірвало з старою вірою. Лише ограничені голови придержують ся ще старої віри. Навіть між духовними — бодай в євангелицькій церкві — дуже багато не вірить вже в християнство, в чуда і т. д. Ще добре

¹⁾ Ibid. ст. 8.

²⁾ Die sociale Frage eine sittliche Frage (4 Aufl.) p. 110.

пригадую собі оден виклад, що его мав недавно др. А. Ребату протестантский пастор у св. Гертруди в Гамбургу¹⁾. Я сам був присутвий. Він сказав: „Ніхто не вірить в чудесні історії старого Завіта а навіть пастори. З школи не треба викидати сих чудних оповідань, бо діти радо слухають байки. З біблії не можна набрати ясного пізнання Бога; деякі погляди старини є навіть Бога недостойні, приміром: жертвованє его сина на відкупленє людий. / Християнство Христа є недогматичне. Можна мати релігію, хоть би хто був поза церквою, не узнавав біблійних оповідань, понять віри, визнань.

Суперінтендант Гелленберг мовить в своїм премійованім Людвиковою фундацією ділі, п. з. „Релігія Ісуса Хр.“²⁾, що релігія Ісуса була така, якої придержував ся сам яко чоловік, що жадне Євангелиє не вистарчає понятям, які потрібні правдиво вірного виображеня, що оповіданя о чудесах се вислів пізнійших часів і т. д. Певно, що не дармо нарікав »Das Volk«, орган надвального проповідника Д. Штекера, що найбільшими ворогами християнського народа є безвірні пастори; лож на амвонах є нам о много небезпечній-

¹⁾ „Die Religion wird erhalten bleiben“ Vortrag. Hamburg. Hermann Seippel 1894.

²⁾ Bremen, Nössler 1897.

ша, як соціяльна демократія і анархізм“. Відомо всім, що дуже велике число протестантських провідників уважає цілий апостольський символ віри в его переданім виді нестійним і перестарілим.

Тож видиш, Альфреде, що природничі науки в силці в філософію вже давно видали засуд проти християнства, а навіть проти кожної віри в Бога. А навіть богословіє пособляє сему вирокови смерти через найвизначніших представників, протестантських пасторів, разом з філософією і природничими науками. Тож що ще придержувати ся перестарілих понять дотичних байок?

Скинь вкінці з себе ярмо віри, а тоді будеш вільний, метафізичними маяченнями і мріями зможеш пити з чаши житєвої радості з веселим серцем.

Коли Альфред все ще мовчав, не радо встав Кароль і сказав: „Вставай, Франц, підомо. Лишим сего маячливого плаксїя, що не має відваги зірвати з негідними кайданами віри. Воля чоловіка то его царство. Метафізичними крутїйствами не хочемо затроювати собі розкеші молодости“.

Коли приятелі Альфреда лишили, остав сам довго в кімнаті, попавши в глибоку задуму. В его внутрі шалїла страшна борба. Потім встав і почав горячково проходжувати ся по кімнаті. Зрозумів ясно, що новїтна німецка наука висло-

вила ся одноголосно проти віри. А німецька культура, — се природно наперед припускав, означає найвисший вершок людської мудрости. Тож чи було можливо удержати ся ще при вірі? По одній стороні була віра, а по другій наука; обі в найбільшій до себе суперечности. Се чув много разів на викладах. А оден професор навіть запевняв, що віра є відступленем на користь науки.

Він відчував се добре, що стратив віру своїх дитячих літ. А тоді — шептав ему внутрішній голос, ти повинен бути богохульником, атеїстом. При сій гадці страє ся. В горячковім поспіху вхопив капелюх і вийшов на двір, щоби обминути внутрішню боротьбу і муки. Вздовж і вширш ходив многолюдними улицями Берліна, потім вийшов поза місто, але нігде не міг знайти спокою. Сумніви і тривога всюди непокоїли єго. Єму здавало ся, що кождий на него споглядає, що з ним діє ся.

Утомлений і сумний вернув вечером до дому і убраний кинув ся на ліжку. Довга, безсонна ніч, яка за тим слідувала, видала ся ему вічністю. Рав відбивало ся о єго уши слово богохульник, то знов здавало ся ему, що бачить перед собою образ матери; то знов мішали ся з собою слова, наука і віра, чуда і антропоморфізм. Деколи здавало ся ему, що серце ему пучкає при зірваню з минувшиною, та бояв ся, що на пів збожеволіє.

І слідуючі дні були днями гіркої муки і неспокою, що забрали ему всю охоту і радість і посунули майже до сумної меланхолії.

VI.

В тиждень пізнійше, коли Альфред пішов звав до бібліотеки, щоби розірвати ся і скинути з себе внутрішню муку, а може в намірі дальшого студійованя релігійних питань, попали ему в руки виклади проф. Dr. Du Bois-Rezmond-a: „О границях пізнаня природи“ і „Сім загадок сьвіта“. Посіяне тут сімя впало на добру почву.

Ignoramus et ignorabimus: о надзмісловім і надприроднім сьвіті не знаємо нічого і не будемо нічого знати, бо то всьо лежить поза межами нашого природного пізнаня, які не можемо переступити. Як повстало житє? як чутє, самосьвідомість, рух? Відки походить позірна відповідність в природі? відки вільна воля? Се вічно нерозв'язані загадки, на котрих розв'язку не можна важити ся, щоби не запутати ся в суперечности. Коли хто не хоче звернути ся до дитинячої надприродности (під сим розумів Du Bois-Rezmond віру в личного Бога, сотворителя сьвіта), то мусить сказати: Dubitemus. Лише непобідимі проблеми, як наведені, звикли бути так безсмертними. Тож вдоволім ся доступною нам мірою пізнаня і признаймо ся до нашої невїжі. Ignoramus et ignorabimus. Зробім над всі-

ми великими проблемами світа, що дотикають непонятого світа, великий знак питає. *Dubitemus.*

Се видало ся нашому Альфредови спасенним словом. Так, так, говорив він до себе з певною укритою радістю, не знаємо нічого о тім, що лежить поза полями зміслів. *Ignoramus, ignorabimus, dubitemus.* Як доски спасення, вчипив ся Альфред горячково сего слова. Він гадав що викрутить ся з того, щоби не стати властивим богохульником. Слово атеїст звеніло страшно в его ухах, а сама гадка, ти атеїст, богохульник, зворушила глибинами его серця.

При помочи слова *ignoramus, dubitemus* думав обминути болесну конечність. Ні, говорив він, я не кажу, що нема Боба, ми лише нічого не можемо знати о Бозі і безсмертності. *Ignoramus, dubitemus.*

А одняк не було ему зовсім добре з занятим становищем. Небаром зявились нові сумніви і неспокій. Здавалось ему, що се становище єсть вправді вигідне, але половичне і непослідовне, се лише безсильне намаганє, щоби не відповісти на великі проблеми життя ані так, ані ні. Я кажу, я нічого не знаю о Бозі. А як би був Бог і вічне жите? Чи не мусів би був Бог так зробити, щоб ми могли его пізнати.

Чим довше роздумував над сим, тим яснійше ставало ему, що нове становище, яке він заняв, єсть зовсім нестійне. Він ставав на спорох-

нявілу доску, яка кожної хвилі могла заломити ся. Так то знов щез спокій, до якого гадав діяти. Знов відбив від певного берега на широке море сумнівів і неспокою і як хитке човно колибав ся від бурливих філь то в сей, то в той бік.

Вправді старав ся він розвеселити з своїми товаришами на прогуляках і в кнайпах; але се ему не вдало ся. Посеред своїх розривок попадав деколи в сумну задуму і мудроване.

Щоби се собі добре вияснити, постановив удати ся до одного професора, до котрого мав особлиwsze довіре задля вго сердечности і глибокого знаня. Се був професор др. Н. У него бажав найти розвязку своїх сумнівів. У студентів був загальний погляд, що професор з огляду на релігію стояв на становищі *Ignoramus et ignorabimus*.

VII.

— Пане професор, — так почав Альфред по звичайнім привітаню, — більша часть наших професорів, так бодай пізнаю по їх писанях і викладах, стоїть на становищі з огляду на Бога, безсмертність і инші правди.

— Гіпотези! перебив ему професор.

— Добре, гіпотези; тож більша часть професорів стоїть з огляду на сі гіпотези на становищі *Ignoramus*. І я, зложивши віру моїх дитячих літ на жертвеннику науки, хотів стати на

тім становищі; але чим довше я над тим роздумую, тим більше мені здає ся, що таке становище є зовсім нестійне, що є наглядною непоследовністю.

Професор: О скільки?

Альфред: Я кажу прямо так: Коли є який Бог і коли Бог сотворив чоловіка, то міг лише єго на се сотворити, щоби прославляв Свого Сотворителя, єго любив, єму служив, як о сїм учить християнство. А тоді мав би він зробити се можливим, а навіть легким, щоби єго пізнати. Бо хто хоче ціли, повинен також хотіти кінечних середників. — Тож я зроблю заключенє на відворот: Хто твердить, що неможливо пізнати Бога, той повинен також заперечити, щоби Бог сотворив чоловіка.

Професор: Ваше заключенє є добре і зовсім слушне. А що ви, як міркую, наслідком вашого релігійного дослїду зрілі до правдивого пізнаня, то скажу вам се щиро: виображенє личного Бога поза сьвітом, є науково нестійне. Оно є подібня до віри в безсмертність, останок старинного анїмізму чи віри в духи. Нема віякого личного Бога. Правдивим божеством, в яке віримо, се безмежна вселенна з єї еталіми законами.

Неначе грім подїлала ся відповідь професора на Альфреда. О стілько стало єму ясним, що тут Ignoramus не входить в гру. Для того

по сім слідувала мала перерва. Опісля знов забрав слово Альфред і сказав:

— Пане професор, а як то може бути, що між академіками розповсюджений погляд, що ви в релігійних справах згоджуєтд ся із становищем Du Bois-Reymonda, Ignoramus?

— Бо то видите, мій молодий приятелю, треба уважати на певні згляди перед прилюдністю. Не всі зносять щиру правду. Не оден згрішив би ся, наколи би явно єму сказати: нема Бога. Для того пораднїйше, висловлювати ся більше здержливо і вдоволяти ся запевненєм, що про трансцедентний сьвіт, про Бога, про безсмертність не можемо сказати нічого певного.

— Але проти такого поступованя можна закинути, що оно нечесне, сеж рід облуди, виявляти такий погляд, яким хто не єсть перенятий?

— Се не облуда, лише мудре здержанє. Треба так говорити, як се можуть знести слухачі. Се називає ся „педагогічні згляди“. Я поручаю вам діло мого товариша Павльзена »Система етики“, в котрого (II. 216 і д.) можете навчити ся, що в штуці, приноровляючи ся до слухачів, можете дуже далеко зайти, не нарушаючи правди.

— Менї здає ся, сказав Альфред, що таке поступованє в трохи »єзуїтське« і сильно заносить засадою: „цїль осьвячує середники“.

А ви що можете мати проти сеї засади? Она в собі є вповні добра. Много саших визна-

чнійших новітніх учителів етики захвалюють II. Приміром: Ed. v. Hartmann¹⁾, Rud. v. Ihering²⁾, Gallwitz³⁾ і T. Ziegler⁴⁾. І мій товариш Павльзен⁵⁾ є в засаді за сим принципом. Погано лише, що Єзюїти — як се впевняють загально — надуживають сеї засади до заспокоєня своїх єрархічних забагань. Але проти сеї засади, яко такої, не можна нічо замітити, коли лише маємо перед собою правдиву ціль.

Тож говорю: Педагогічні згляди вкладають на нас обовязок мудрої здержности з огляду на релігійні питання. А навіть наші академики не зовсім є зрілі для явного атеїстичного визнання. Они тим зрадили би ся. А се ще більше відносить ся до величезної маси необразованих. Народні маси потребують ще нині вуздечки релігії. Без віри в Бога, в небо і пекло знищили би весь порядок в суспільности прості маси при теперішнім низкім степені розвитку; потоптано би ногами державні закони і ніхто не був би певний свого життя і власности. Для того треба конечно лишити народови релігію, як на се вже

1) Das sittliche Bewusstsein 454.

2) Der Zweck im Recht 586, 615.

3) Das Problem der Ethik der Gegenwart 187.

4) Sittliches Sein und sittliches Werden 54 ff.

5) System der Ethik I, 198.

нераз слушно натякав Єго Величство цїсар. Для нас професорів в се ще особлившим обовязком самозбереження виражати ся о релїгїї перед публікою дуже обережно, щоби християнські податники не стали уперті і грізні. Чи розумієте?

— Розумію, сказав Альфред, зворушений до краю цинїзмом, з яким виражав ся професор про свої відносини до релїгїї. Однак старав ся укрити своє обуренє і говорив дальше спокійно.

— Декому може видавати ся, що таке поведене в системою обдурюваня, яке примінює ся до народа. Уважаємо релїгїю нїсенїтницею, коли вже не за обману, а однак стараємо ся задержати її для народа. — Але того я зовсім не можу зрозуміти, се то, що так много наших професорів мимо свого недовірства пособляють релїгійним практикам, приміром: складають присягу, або являють ся на урядових богослуженях при торжественних нагодах, коли сего вимагають обставини.

— Се єсть — перервав єму професор, прямо конечно примінити ся до обставин. Прецінь ми знаємо, що то розходить ся о пусті обряди, яким в жадний спосіб не приписуємо релїгійного значіня.

— Але як раз в сїм після мого погляду лежить рід удаваня. Грає ся ролю комедиянта. Удає ся публічно перед другими, яко би вірило ся в Бога, хотяй єсть богохульником. Шопенгаверкаже в однім місці: Бог єсть в новійшій фільо-

софії тим, чим були французські королі під ма-
йордомами: пусте імя, яке управняло вести без
журби своє житє. Чи наведене негідне постано-
ванє не є потверженєм сих слів?

— Ви за строго судите, молодий пане, сказав
професор трохи подражненим голосом. Видно,
що мало маєте ще сьвітового досьвіду. Певно,
що з часом научить вас власний досьвід чогось
лучшого і покаже вам, що треба плисти з бігом
ріки, хочай би то не зовсім відповідало нашому на-
уковому пересьвідченю. Пересадна засадничість
ще ніколи не вийшла на добро.

Тим скінчила ся розмова. Альфред роз-
лащав ся і вийшов з дому професора.

Друга глава.

Від атеїзму до соціальної демократії.

„Нїсть власть, аще
не отъ Бога“.

(Римл. XIII. 1).

I.

Невдоволений бідше як перед тим повернув Альфред від професора до своєї самотної кімнати. Вже не було сумніву, що вже покінчив з агностицизмом із своїм *ignotus*. Таке становище може бути вправді дуже вигідне, говорив до себе, але се нестійна половичність, місце спочинку для поверховних голів, що не в силі витягнути конечних послідовностей з своїх принципів. Тож нічого йому не оставало, лише лвно і без боязни сказати собі: Нема жадного Бога, ти атеїст, богохульник.

Неописана тривога і неспокій, рід горячки обняв его, він знов попав в первісний смуток і меланхолію. Тоді почав знов ходити в студентські товариства, щоби уникнути внутрішнього бо-

лю і смутку, що єго гриз; то знов забирав ся до ревних дослідів і неваче поликав книжки, які міг дістати. А однак нічо не допомгло. Всюди, неваче фуриї, переслідували єго грізні сумніви і не давали єму спокою.

Коли одного дня ішов задуманий на виклади, хлопець вложив єму в руку картку, які роздавав перехожим. Се були запросини на соціально-демократичні збори, що мали відбутися вечером, на яких мав виступити Бебель яко бесідник і говорити на тему: »Невільництво і воля«.

Чи цікавість, чи бажанє розривки склонили Альфреда піти раз на такі збори. Для того ще власне перед вечером пішов на означене місце вишукав собі догідне місце, що з него міг би вигідно всьому приглянути ся і чути добре бесіди. Збори, відбували в дуже просторій, склепений салі, прикрашений бюстами Маркса і Ляс сая. Небавом наповнила ся она мішаним товариством. Всі майже стани були заступлені, але перемагала робітнича верства.

Високо на трибуні зібрало ся багато соціально-демократичних послів і берлінських радних. Зборами проводив заживний пан Зінгер, соціально-демократичний мілїонер, що дуже вигідно споглядав з свого президияльного місця на підвладний Самос.

При появі привитано Бебля на трибуні ду-

же гучно. Щирим усміхом подякував за привіт, бо був дуже вдоволений з такого привітання.

Поважані товариші! Так розпочав свою промову. Рабство і воля се два бігуни, довкола котрих обертає ся борба у всесвітній історії. Чим даліше віддаляємо ся від перших сумраків старовини, тим яснійше сходить воля неначе сонце. В борбі в старинних і середновічних часах розходило ся о виборенє соціальної волі через усуненє невільництва. Потім прийшов Лютер і розпростер стяг релігійної волі; усунено всякий авторитет в релігійних річах, а на єго місце поставлено релігійну автономію одиниці. Вкінці прийшов Rousseau і велика французка революція і видвигнув прапор соціальної і політичної свободи і рівности.

На жаль, — так говорив бесідник даліше, — при тих всіх борбах полишила ся воля у великій мірі абстрактним принципом, мертвою буквою. В теорії говорено много о свободі і незалежності, але в дійсности придержувано ся все старого невільництва. Аж соціална демократія, — се сказав піднеслим голосом, — здійснить правдиву і повну свободу і рівність. „Ми, соціалні демократи, є противні всякому авторитетови, небесному і земському, що їх нам супротивоставлять“. Так говорив я в палаті, так також і тут говорю. У нас соціалних демократів нема ні пана, ні Івана, ні старших, — ні підвладних, ми всі разом творимо велике това-

риство, великий все обнимаючий союз рівноправних братів і сестер. (Живі оплески).

Як довго люди вірили ще в Бога і безсмертність, то авторитет мав значінє. Але нині навчили нас новітні науки, що віра в Бога і в безсмертність се пустий, порожній нерозум. Тож геть з усяким авторитетом так небесним, як і земским! (Славно!) Геть з нужденною половичністю наукових представників капіталізму в наших університетах, що не мають відваги обстати за своїми переконаннями. Наші професори навчили нас, що нема Бога, нема безсмертності. Віра в Бога се наукова нісенітниця, така їх наука. Але они не мають відваги виснувати конечні послідовности з своєї науки і відкинути всякий авторитет, хоть би він був не знати який. Власні користи приневолюють їх скривати ся, укривати свої переконаня і як раз прилюдно голосити щось противного, як внутрішню вірять і знають. (Оклики: Дуже слушно!).

Социяльна демократія — так скінчив Бель торжественно патетичним голосом, — повинна вкінці освободити суспільність; она повинна здійснити совершенну і повну свободу і рівність і злучити всіх людей в один нарід братів і сестер.

Підчас єго промови панувала гробова тишина. Всі очи були непорушимо звернені на краснорічивого народного трибуна. А коли скінчив, счинила ся правдива довготривала буря

оплесків. Між тим чути було оклики: Нехай живе Бебель! Нехай живе соціальна демократія!

З трудом видобув ся Альфред із збитої товпи народу на двір. По дорозі роздумував про се, що чув. Бесіда зробила на него несподіваний вплив. Що сам запитав про недостачу щирости у вислові поглядів у своїх офіційних представників науки, то зовсім згоджувало ся з его поміченнями з недавніх днів.

А ще більше вражінє зробило на него то, що Бебель сказав про авторитет. В сім згляді не давала ся оспорювати слухність заключень промови Бебля. Вислів: Коли нема Бога, то нема взагалі більше ніякого авторитету, видав ся ему зовсім слухним. Тепер гадав собі він, як то нераз в его родиннім місці отець парох говорив про се реченє на проповіді, але в иншій звязи і з иншими заключениями; тим правдивішими видали ся ему тепер сі слова. А що професори на університеті зрабували ему его віру в Бога, то нічо иншого для него не лишало ся, лише відкинути всякий авторитет і стати соціальним демократом. Сего домагала ся від него послідовність. Бо щоби соціальна демократія не думала поважно про відкиненє всякого авторитету, про се після слів Бебля і трохи не сумнівав ся.

II.

Від сего часу ходив Альфред частійше на соціально-демократичні збори. Він чув по черзі

Лібкнехта, Авера, Зінгера, Фішера і інших провідників соціально - демократичної партії. Чимраз більше переконував ся о справедливості твердження: Без Бога нема авторитету. Тож хто каже: нема Бога, той мусить також сказати нема авторитету. Ni Dieu ni maitre.

І знов почав ревнійше студіювати, щоби здати собі ясно справу з того, що новітна наука говорить про авторитет і як она без Бога може держати ся якогось авторитету. Він не лише ходив на виклади А. Ляссона, Г. Гіжицького, Фр. Павльзена і інших, але щоби справу добре розслідити, студіював також Канта, Фіхтоґо, Гегля. Але чим більше студіював, тим більше перемагало перекопане: Без Бога не може бути взагалі мови про ніякий справдешній авторитет.

Щоби дійти вже раз до кінця, постановив знов удати ся до одного професора; від котрого сподівав ся розяснення справи. Найвідповіднішим для сеї ціли видав ся єму професор др. Г. котрого вважали першою науковою повагою всі академики.

Тож зголосив ся до него і був найсердечнійше привятий.

— Пане професор, так розпочав Альфред зовсім прямо, на викладах на сім університеті прийшов я до переконання, що віра в личного Бога і в личну безсмертність в науково нестійні. — Ваша правда, сказав з певною гідністю

професор, наука і віра не зносять ся так, як сьвітло і темнота.

Альфред: Тож щоби бути послїдовним, треба також відкинути всякий авторитет. Бо, щоби вам зовсім щиро виявити свій погляд — без Бога нема взагалі ніякого авторитету; людський авторитет може лише опирати ся на авторитеті Бога.

Професор: Без Бога нема авторитету! Мій дорогий приятелю, се перестарілий сьвітогляд, се середновічний пересуд!

Альфред: Се є іменно, чого не можу визуміти. Вже від многих тижнів роздумую над сим і студіюю, але чим довше над тим роздумую, тим неможливійшим видає ся мені, щоби з атеїстичного становища можна признати авторитет.

Професор: А які ваші погляди! Висловіть ся зовсім щиро.

Альфред: Я дуже вам вдячний за се щире позволенє, пане професор, і вновні сим цокористую ся. Щоби вам зобразити зовсім ясно мою трудність, хочу почати від повятя авторитету. Під авторитетом розумію право розказувати иншим, так що сі инші обовязані слухати. Чи добре сказав я?

Професор: Можна з сим згодити ся.

Альфред: Принявши се, заключаю так: Авторитет се право розказувати иншим, так що

они обов'язані слухати. Але без Бога нема права, та також без Бога нема авторитету.

Професор: О, а то длячого так! Видно, що ви ще заражені встарілими поглядами і ще ясно не уявляєте собі основних понять новітнього права. Держава є посліднім і найбільшим жерелом всякого права. Се загально прийнятий погляд наших великих правників, як Кант, Шталь, Тренделсбург, Ігерінг, Е. Гартман і т. д. Особливо припоручаю вам ходити пильно на виклади мого товариша і приятеля Ад. Ляссона, а він уділить вам правдивих понять права. А що маю якраз під рукою его головне діло, то прочитаю вам звідси одно місце:

Право — так каже він — після свого поняття є волею держави, о скільки она в виді загальних призначень виявляє ся в діланю. Тож є лише¹⁾ одно и в тому жерело права, а се, воля держави.

По перечитаню сего місця поглянув професор допитливо на нашого студента.

А сей відповів: позвольте мені, пане професор, на противне питанє: Коли держава є одиноким властивим жерелом права, чи може бу-

¹⁾ Lasson: System der Rechtsphilosophie 412.

ти коли виданий державою несправедливий закон?

Професор: Ніякий державний закон не може бути несправедливий. Всьо є справедливе, що держава хоче і своєю силою перепре. Щось противного впевняти, було би революцією, як се вже висловив Шталь.

Альфред: Конечно треба так сказати, наколи держава є одиноким і послідним правним жерелом. Але мені здає ся, що з сего виходять немалі трудности. Подумаймо собі такий случай, що соціяльні демократи одержали би більшість в парламенті і союзній раді і ухвалили такий закон:

§ 1. Зносить ся приватну власність до витворчих середників; всі витворчі середники переходять від нині на виключну власність загалу. А хто важив би ся прилюдно обставати ва частною власністю витворчих середників, чи то устно, чи письменно, той буде караний смертию, або вязницею, почавши від десять літ.

§ 2. Зносить ся супружество яко прилюдну установу з усіми до того відносними законами і розпорядками. Від тепер треба супружество уважати приватною річю, до якої не сміє мішати ся ніякий уряд. Многоженство дозволене.

§ 3. Університетські професори, яко явні приклонники капіталізму і вороги соціялізму

мають бути розстрілені, або повішені, коли не зложать соціально - демократичного визнання віри до 14 день.

§ 4. Хто явно, або тайно негодує або виступає проти повисших законів, того яко підозріного треба вкинути до в'язниці і після оцінки судії покарати або смертю, або в'язницею в домі поправи.

Питаю ся тепер: Чи такий закон був би справедливий?

Професор: Такий недорічний закон ніколи не вийде. Се урвня, яких не треба побоюватись.

Альфред: Я признаю, що виданє такого закона в найблизшій будучині єсть неімовірне, але не є оно можливе ані в пізнійших часах не є зовсім неімовірне. Страшні закони, що їх ковано протягом кількох годин підчас французької революції, вказують нам, що всьо можливе. Подумаймо собі случай, що вийшов би такий драконський закон, чи він був справедливий?

Професор: Се була би ярка несправедливість.

Альфред: Але пан професор недавно сказали, що державний закон не може бути несправедливий.

Професор: Всьо треба правильно розуміти. Коли я впевняв, що державний закон не може бути несправедливий, то се відносить ся лише

до законів, які не стоять в явній суперечности з загальною правовою свідомістю.

Альфред: Після сего була би загальна правна свідомість висшим, правовим правилом, як державний закон, правовим правилом, якому державні закони не повинні противити ся, наколи не мають бути несправедливими?

Професор: Певно.

Альфред: Але задлятого треба прийняти, що не держава є одиноким і найвисшим жерелом права, але навпаки вона навіть повинна приміювати ся до головних засад права, яких навіть не установила?

Професор: А так, хочу додати, що точніше сказавши: загальна свідомість права є послідним і найвисшим жерелом права.

Альфред: Як то розуміти загальну свідомість права?

Професор: Не інакше як загальне переконане народа з огляду на то, що справедливе, а що ні.

Альфред: Загальне переконане народа? А що до него належить? Чи треба, щоби всі члени народа мали таке саме переконане?

Професор (отягаючи ся): Так.

Альфред: То тоді знов покличу ся на примір вже наведеного закона соціальної демократії проти університетских професорів. Таж пан про-

фесор самі признали, що такий закон був би різкою несправедливістю. Чи такий закон противив би ся переконанню всіх в державі?

Професор: Певно, що соціальні демократи були би іншого погляду, але на них не можна зважати, бо они стоять поза правним ладом.

Альфред: Поза яким правним ладом?

Професор: А поза теперішнім ествующим.

Альфред: Простіть, пане професор, з сею відповідію знаходимо ся в блуднім колесі. Теперішній правний порядок може явно лише вказувати на видані найвисшою державною властію закони. А вперед пан професор казали, що ті закони повинні згоджувати ся з загальною правною свідомістю, щоби були справедливі, а тепер знов впевняєте, що се переконане повинно примінювати ся до ествующих законів. А тоді державний закон був би найвисшим правним правилом, а пан професор самі признали се неправильним.

Професор (трохи роздратований): Се діялєктячні мудрованя. Ви ловите за слова, молодий пане. Впрочім на нині треба нам перервати розмову, бо конечні орудки покликують мене жуди инде.

III.

Той досить нечемний, майже неприязний спосіб відправи переконав Альфреда доволі осім, що пан професор опирав ся на хитких осно-

вах, а щоби обвинути прикрого положення, радо перервав би всякі дальші зносїни. Однак Альфред не стратив відваги і постановив за кілька днів знов пробувати щастя у пана професора. Справа видавала ся ему дуже важною і не хотїв лишити її непокінченою. За всяку ціну хотїв справу прояснити.

— Простїть пане професор — так почав Альфред при другій візитї, — що я ще натручу ся вам в тою справою, в якій я вже був раз. Простїть мою влізливїсть, бо то розходить ся о річ, на якій дуже менї залежить і завсяку ціну хотїв би я в сїй справі дійти до яености і певности.

Коли позволите, то сїм разом з иншої точки поясню мою трудність. Менї здає ся, що без Бога нема авторитету, бо без Бога не може бути ніякого обовязку совїсти. Підчас послїдної розмови сказали пан професор, що держава, або загальне переконанє народа є послїдним жерелом і найвисшим правилом права. Але при сїм припускаю, що я обовязаний слухати держави, або загального народного переконаня. Бо праву з одного боку відповідає все з другого боку обовязок. А я сьмію запитати ся, хто зобовязує мене слухати держави чи загального переконаня народа?

Професор: Воля держави, або державний закон.

Альфред: А звідки держава має право-

мене зобов'язувати? Коли хто до мене приходить і щось мені розказує, то я маю право его спитати: Звідки маєш право мені розказувати або: хто зобов'язує мене тебе слухати? Те саме відноситься і що до держави. Нїм ще держава могла видати перший закон, то піддані певно мали обов'язок повинувати ся єї законам. Коли они перед виданєм першого державного закона не були переконані, що мають їх слухати, то їх ніколи не може зобов'язати ніякий державний закон. Держава може мені гровити, мене силувати, але зобов'язати мене до чогось ніколи — ніколи не може. Тож питаю ся, звідки бере ся сей загальний обов'язок підданих, слухати права?

Професор: Сего певно не схочете заперечити, що сего домагає ся розум, слухати державних законів!

Альфред: Не зовсім; я не виджу причини, щоби з атеїстичного становища при помочи сеї засади дійти до ладу з правдивим обов'язком совісти.

Професор: Се дивна річ! Ви признаєте, що вимогою розуму є слухати законів, а однак хочете пізнійше заперечити, що не можна при помочи сеї засади узасаднити обов'язку підданих, слухати держави!

Альфред: Я лише не годжу ся з сим, щоби з атеїстичного становища можна погодити з сею засадою правдиве зобов'язу-

зане. Після християнської науки се послідовності практичного розуму, приміром: Домагане послуху для правдивої власті, Божі заповіді; се приписи, що їх Сотворитель загальними чертами вписав в серце кожного чоловіка. Ті, що держать ся християнства, поясняють се собі так. Они кажуть: Та сама ясність, яка нам показує, що много діл відповідає або не відповідає правдивому ладови розумного чоловіка, она також нам показує волю Сотворителя і Управителя всіх річий, щоби чоловік заховав пригідний для него порядок. Тож таке домагане розуму нас зобов'язує, бо в нїм видимо волю нашого Господа Сотворителя. Так кажуть християни. А коли ми на основі новітної науки відкинули віру в Бога, то не можемо покликувати ся на волю Божу. І з сего становища не виджу причини, як можна говорити про правдивий обов'язок совісти.

Професор: Алеж бо до зобов'язання вистарчає пізнане, що одно поступоване є мудре, а друге ні. Коли я се пізнаю, то сейчас каже мені розум: се роби, а то ні.

Альфред: Пізнане мудрости або нерозуму ще не вистарчає, щоби мене дійсно зобов'язати. Для чого я маю бути зобов'язаний, все мудро ділати?

Професор: Сеж ясна річ: що кождим чоловіком повинен кермувати розум.

Альфред: А для чого?

Професор: Бо щось противного було би немудре.

Альфред: А чому ж не мав би я деколи нерозумно поступати? Можна мені сказати, що мое поведене є неблагородне, некрасне, непорядне, всьо, що хто схоче. А для чого маю бути зобов'язаний все іти за розумом? Коли мені приємно сподобає ся, стати до гори ногами в присутности других, то можна мені сказати: що я поступаю нерозумно, нечесно, неестетично і т. д., а я спитаю ся, для чого не сьмію зробити того, коли мені так хоче ся зробити для відміни? Зовсім то само відносить ся до всіх приписів розуму, коли нема Бога, а чоловік є власним необмеженим паном. Подумаймо собі такий случай, що атеїст, котрий не вірить ні в Бога, ні в безсмертну душу, з журби і смутку, які єго давлять, віддає ся пиянству, або отруєю чи вистрілом кінчить своє жите. Як можна переконати такого чоловіка, що він зобов'язаний инакше ділати, або що він допускає ся чогось каридостойного?

Професор: Він нарушує закон розуму, а через се своє людске достоїнство. Я раджу вам, студийте Канта. Від сего геніяльного мислителя довідаєте ся, що розум є номотетичний і самовладний. Він є сам для себе розумом і сам себе зобов'язує і то безусловно, силою категоричного приказу.

Альфред: Категоричний приказ! Пане про-

фесор, від довшого часу займаю ся Кантом і слухав я також викладів про його моральність, але чим більше над тим застановляю ся, тим яснійше став мені перед очи: Категоричний приказ се конечний середник у великім клопоті, коли вже не справдешне *asylum ignorantiae*.

Професор: Та се обида нашого найбільшого мислителя.

Альфред: Зовсім ні. Таж сам Кант бачив се наглядно, що за далеко посунув ся аж до сьмішности з своїм категоричним приказом. Впрочім він каже: Розум каже мені: „ти повинен“; він зобовязує мене. Але як може мене зобовязувати мій розум? Зобовязане має все свою основу в волі законодавця. Кождий закон є виразом приказуючої волі: *Sic volo, sic iubeo!* Чиж та воля, що зобовязує мене силою розуму, се моя власна воля? Се неможлива річ! Таж ми бачимо, що ми законом дуже часто звязані проти нашої волі. Зобовязане виступає проти нас яко щось накиненого нашій волі, котрій не можемо оперти ся. Тож оно від нас не походить.

Сам Кант пізнав сю трудність і не міг собі инакше помочи, лише сим, що глядів прибіжища в невиясній конечности. „Щоби пояснити се, як здорового розуму ужити в практиці, на се весь людський розум не вистарчає“. „Так то вправді не розумівмо практичної, безусловної конечности морального приказу, але все таки

розуміємо его непонятність“¹⁾). Се питомі Кантові слова. Але таким вигідним викрутом непонятности ніхто не вдоволить ся, що хоче точно розслідити справу. А хотяй би хто приняв такий викрут, то чи я потребую журити ся таким невияснимим приказом в моім практичнім життю?

Тож я вертаю до свого запевнення. Без Бога нема ніякого дійсного обовязку, а тим самим нема дійсного права, а що кождий авторитет в правом, то нема справдешнього авторитету. Коли нема Бога, тоді хиба силою або підступом можна мене присилувати, або з огляду на мою користь до чогось склонити, але проти моєї волі зобовязати мене до чогось, сего не може ніхто і ніколи зробити.

Професор: Ми переочили ще одну точку, що може буде в силі відперти нестійність вашого погляду. Коли я передше сказав, що переконанє народа є послідним жерелом права, то я повинен був точнійше висловити ся, воля народа є послідним жерелом права і то не воля нині живучого народа, але воля тих, що на основі умови заснували державу.

Альфред: То тоді світлова умова, на основі котрої повсталала держава, мала би бути послідним жерелом права?

¹⁾ Grundlegung zur Metaphysik der Sitte (Ausgabe Hartenstein IV. 93).

Професор: А певно, що так!

Альфред: Коли я се добре зрозумів, були б пан професор приклонником теорії Русса?

Професор: Що правда і головна гадка мого погляду появляв ся вже у Русса, але мій погляд не має нічого спільного з тим штучним способом, як собі Француз уявляв *contrat social*. Я лише приймаю, що через спілкові умови переносить кождий часть авторитету з себе на державу. А коли вже держава добила ся раз авторитету, то пізнійше ніхто не може її рабувати, ані ті, що пізнійше народили ся, ані люди по сторонні, захожі.

Альфред: Се правда: коли держава добила ся вже авторитету! Але мені здає ся: з атеїстичного становища, перші основники держави не могли державі надати навіть справдешнього авторитету над своєю власною особою, а тим менше над иншими.

Професор: А однак кождий міг в части переносити право розпорядимости над самим собою на завсїгди на державу і тим себе вязати!

Альфред: Так, коли приймемо природний, Богом в людські серця вписаний закон, а инакше ні.

Професор: Се чейже признаєте, що я є своїм власним паном, і як схочу, можу підчинити ся другим. На се не треба Божого закона.

Альфред: Ви можете добровільно другому підчинити ся, після вподоби, але не можете з о-

б о в я з а т и себе вго слухати, коли вже наперед не приймете природного Божого морального закону.

Професор: Коли я обіцюю когось слухати то пізнійше я обов'язаний слухати, без огляду на Бога чи природний моральний закон.

Альфред: Після мого погляду се хибно. Бо таким самим правом, яким обіцюємо, можемо пізнійше від обітницї звільнити ся, після впадоби. Звідки мала би обітниця набирати сили, в'язати на все вашу волю? Коли не приймемо природного морального закону, що приказує нам додержати умови, то в совісти не можна зобов'язати ся хоть би хто знає до якої торжественної обітницї. Після того самого права, яким щось прирікаю, можу пізнійше то відкликати.

Професор: Таж сам розум домагає ся, щоб додержати даної раз обітницї!

Альфред: Жаданє розуму? Таж я вже вказував на то, що з атеїстичного становища жаданє розуму не може витворити правдивого обов'язку совісти. З становища богохульника жаданє розуму може що найбільше то значити: се не розумно, неблагородно, противне достоїнству чоловіка не додержувати обітниць. Але які се може мати наслідки особливо при великім числі людей? — Впрочім — і тут вертаю до вихідної точки нашої розмови — хочай би ми прийняли, що перші основники держави згодили ся на ав-

торитет що до своєї власної особи, то на д р у г и х не могли цілком розтягнути сего авторитету. Дійсно, звідки приходять они до такого права нас, своїх наслідників зобов'язувати в будучині? Звідки маємо такий обов'язок, щоби ми виповняли їх волю? — Одним словом: або треба вірити в Бога і єго моральний закон, — або ніколи не дійде ся до правдивого обов'язку совісти.

Професор: А однак не можна сего заперечити, що загальне добро конечно домагає ся підчинення поодиноких горожан під державні закони.

Альфред: Певно що так, без послуху для державних законів нема мови о державі. Але що з о б о в' я з у є мене журити ся взагалі державним добром, або загальне добро висше ставити як мою приватну користь. Коли приватної користи дібу ся ліпше нарушенем державних законів, то чому не мав би я їх переступити?

Професор: Бо більшість, або загал заслугує безперечно на першеньство і їх добро треба уважати чимсь висшим, як добро поодинокого!

Альфред: Без сумніву, але з того, що щось є ліпше, благороднїйше чи розумнїйше, ще не впливає, щоби я був до сего з о б о в' я з а н и й. Я собі найблизший і свій власний пан, тож можу робити, що хочу. Подобає ся мені ставити висше загальне добро над свою приватну користь, то добре; а коли мені більше подобає ся гляді-

ти власної користи без згляду на загальне добро, то ніхто не має права потягати мене до відвічальности і мішати ся в мої справи. Чейже нема Бога, що всіх судить; се ви самі, пане професор, кажете; тож і нема також відплати поза гробом. Для того можу робити, що мені подобає ся. Інші можуть уживати проти мене насилля, але ніколи того не можуть осягнути, щоби я вважав себе зобов'язаним їх волю уважати своєю волею. Звідки приходять мені розказувати сі живучі купи пороху? Коли нема Бога, то кождий чоловік є сам собі паном. Ёго воля — се ёго найвисший закон, а ёго сила — се ёго право.

На сім розмова скінчила ся. З роздратованого, трохи гнівного тону, яким професор особливо при кінци відповідав на питаля, зміркував Альфред, що професор поза се нічого більше не знає, і що не можна сподівати ся дальших пояснень. Тож розпрацав ся, а по дорозі до дому старав ся зібрати разом те, що чув.

Яко вислід всеї розправи станула ясно перед ёго душею правда: Без Бога нема правдивого авторитету; без Бога кождий чоловік собі пан і то найбільший, що може робити, що ёму подобає ся. Можна ёго силувати, робити щось проти своєї волі, але до нічого не можна зобов'язати. Бебель має слухність: наколи нема Божого авторитету, то нема і ніякого земского. В сути річи єсть се лише

вільний переклад слів сьв. Павла: „Нїсть власть, а ще не отъ Бога“. Се лише поверховна облуда, коли наші учені заперечують вствоване Бога, а пізнійше мимо того говорять про авторитет і обовязках совісти.

IV.

Небавом по згаданій розправі вступив Альфред формально до соціяльно-демократичної партії. Що особливо спонукало его до сего, було се переконанє, що лише се сторонництво з атеїстичного становища поступає послїдовно і визнає відважно свої погляди. Що Лібкнехт сказав вже на партійних зборах в Галле: „Наше сторонництво заперечує всяку власть, небесну і земску“, то від тепер чув від Бебля і інших соціяльно-демократичних провідників і то з атеїстичного становища видало ся єму розумним, а се вказувало єму досить ясно его шлях.

Добрі родичі Альфреда, особливо его християньска, побожна мати, згризли би ся дуже, якби знали, що з їх сином діє ся. Той, що був їх гордостію і потїхсю, а на старість мав бути їх підпорою, став тепер соціялістом! Але їм про се і не снило ся, що стало ся з їх любимцем на університеті.

По першім курсі написав до дому, що приневолений коначно остати в Берліні, щоби окремо студіювати деякі предмети приватно і до-

повнити недостачі в науках; всьо іде йому добре лише щоби присилали гроші.

Дуже не радо згодили ся родичі з таким рішенням Альфреда. Они бажали би мати его при собі. Але радо прийняли ся такої жертви для свого сина.

З кінцем другого і третього курсу писав Альфред так само. Вправді тепер були родичі дуже неспокійні і упоминали его, щоби бодай на якийсь час вернув домів, але зовсім не припустили, щоби їх син стратив віру і став соціалістом.

Підчас того поступав Альфред скоро вибраним раз шляхом. Тепер ходив часто на соціально-демократичні збори. Бебель і Лібкнехт замітили скоро молодого, многонадійного чоловіка і старали ся зовсім позискати его для свого сторонництва. Рухливий академик давав ся особливо ужити добре на агітатора. На їх бажане виступав нерас яко бесідник на соціально-демократичних зборах.

Товариші, — так сказав між иншим раз на зборах — новітні науки учать нас, що ми не потребуємо Бога, що сьвіт порушає ся і розвиває ся силою власних, сталих, незмінних законів.

Се є наука, якої я навчив ся від покликаних представників науки, яку преподають на всіх німецьких університетах, сих твердинях люд-

скої мудрости і знаня. Певним вислідом новітньої науки є отже: нема Бога. (Славно!)

Відтак голосійше говорив: Коли нема Бога, то і нема ніякого авторитету! Коли імя Бога є пустою ведорічностю, тоді ніхто не має права виносити ся понад мене, панувати надо мною, тоді ми всі рівні, всі свободні. (Славно!)

Заводові представники новітньої науки не важать ся висновувати конечних послідовностей з своєї науки. Ізза особистої користи старають ся затаювати свої переконаня, або заслонюють їх штучною фразеологією. (Зовсім слушно!)

Лише ми, соціяльні демократи важимо ся здерти їм маску і явно, без засторог відкинути всякий авторитет. У нас нема старших, ні підчинених, ні пана, ні Івана. (Живі оплески). Для того ми, соціяльні демократи, є сторонництво правдивої свободи і рівности. Тож геть з усяким авторитетом, геть з рабством в яким будь виді; революційна соціяльна демократія най живі! (Бурливі оклески).

З усіх боків почали товпити ся провідники соціялістів, щоби стиснули руку молодому бесідникови і виразити признанє за его красну промову. Особливо Бебель зложив найщирші желаня з нагоди его величної промови. З приятельскою усьмішкою додав, що она зраджує щось більше як звичайний талант для буденної вимови і віщує найкраспі надії на сім полі.

Розуміє ся, що Альфред поликав з повним вдоволенням похвали з всіх сторін, а найбільше підлещувало ему признанє з уст Бебля. Бебель уходив у него за ідеал розумного, неустрашимого і краснорічивого народного трибуна. Для того постановив віддати ся ревню науці вимови. Від тепер належав цілою душею до соціяльно-демократичного сторонництва і сам був впливовим її членом.

Одного разу удостоїв ся навіть запрошеня на великий бенкет, який устроювали найвишнійші члени соціяльно-демократичного сторонництва в гостинниці „Під липами“ Г. Дресслея. Там ішла забава на широкі розміри, шампан лив ся обильно.

По скінченім бенкеті при милій розмові і дорогих гаваннах обговорювано запит, який мало внести соціяльно-демократичне сторонництво в парламенті на тему: нужденного положеня робітників. З сеї нагоди припала честь говорити Г. Зінґерою о нужденних робітниках. Але Зінґер чемно відмовив ся. Він побоював ся, що на чужих зробить то немиле враженє, коли той, що уходив за мільонера і сам не відчуває біди, буде говорити про нужденне положенє робітників.

Виравді присутні не згоджували ся з таким викрутом, бо такий заміт можна би піднести майже проти всіх членів сторонництва. Розходить ся о ціле сторонництво, в котрім пооди-

нока одиниця не входить в гру. Впрочім пан Зінгер є далекий від усяких самолюбних замірів. Але в кінці згоджено ся, щоби жвавий товариш Лібкнехт переняв на себе умотивоване інтерпеляції. Потім вихиливши ще по одній склянці на гаразд соціяльної демократії, піднесені духом попрацали ся, щоби приготувити ся до найближшої розправи про нужду.

Третя глава.

У анархістів.

Нїсть радовати ся нечестивимъ, рече Господь Богъ.

Ісаія LVII. 21.

I.

Вражінє, якого зазнав Альфред на соціяль но-демократичнім бенкетї у Дресселя, не було зовсім додатне. Єго разило, що ті люди, які вічно мали на устах рівність, братерство і свободу, що так голосно розправляли про нужду робітника, так дуже стерегли ся, щоби із свого достатку уділяти товаришам; а навіть тоді, коли нарікали на біду, справляли собі люкульскі бенкети і догоджували собі стравами і напоями.

Нехотя пригадали ся єму слова, якими висьмівав оден соціялістичний поет добродійність капіталістів, а то:

„Нуждарям щоб дати пільгу,
мають для них милосерде,

тож щорічно бенкетують
і за бідних пють здоровле“.

Але небавом мало слідувати щось ліпшого. По згадавім бенкеті мали відбути ся соціально-демократичні збори, на котрих мала бути обговорена тема: „Релігія се річ приватна“. Збори були дуже численні, були і женщины з ріжних станів.

Одна з них, справдешній чудовий взір Язі, поставила внесене, щоби над тим перейти до дневного порядку і вичеркнути релігію зовсім з програми соціально-демократичного стороництва. Скреготливим голосом і монотонно деклямуючи умотивувала своє внесене тим, що соціальна демократія не має з релігією нічого спільного, що она є ворогом всякої релігії. Релігія се заведене для затуманюваня, она робить людей невірниками. Релігія сотворила інквізицію; она спричинила віденьске кроваве весіле і кровю закрасила Червоне Море. (Веселість, славно!) Для того треба її конечно викорівити. (Оплески!)

Оден грубезний, червононосий пивоварчук з набресклим лицем і храпливим голосом поперві внесене. Він розсипав ся острою лайкою на релігію і попів. Попи все висисали нарід, щоби самі тучили ся, — так кричав він на зборах. Для своєї користи є они нині на службі капіталізму, мошонки; они приклонники золотого телця. Для того, геть з релігією і попами! Аж тоді

будемо вільні, як на шибениці буде баламкати ногами останній піп і останній капіталіст.

По сім наступила дика і галаслива розправа, в котрій одні випереджали других страшними словами проти релігії і попів. Чим простіший і огидніший був напад на релігію, тим більше було признанє.

Альфреда вразило се дуже не мило. Таке поведенє зворушувало єго з природи чутливе серце до крайности. Вправді вже стратив віру, але не міг сего стерпіти, щоби в найбрудніший спосіб лаяти і висьмівати то, що другим є дороге і сьвяте і що у него до недавна було сьвяте і достойне почеси.

Таке поведенє противило ся крім того єго новим засадам. Страшне переслідуванє релігії було нарушенем найголовнішого принципу соціальної демократії. Она відкидає всякий авторитет і узнає одиницю необмеженим паном самого себе в кождім, тож і в релігійнім згляді. Тож уважав своїм обовязком забрати прилюдно слово проти поведеня зборів і зголосив ся до слова. Коли наостанку з трудом дістав слово, почав так:

Поважані товариші і товаришки! Перша головна основа соціальної демократії се засада свободи. Ми соціальні демократи відкидаємо всякий авторитет і голосимо повну і необмежену свободу одиниці. У нас кождий своїм паном. (Славно!) Коли так є, то тоді, поважані това-

риші і товаришки, повинні ми всякому лишити волю в кождім згляді, також з огляду на релігію (— ого! переченє) — також з огляду на релігію, повторив Альфред з острим наголосом. Не маємо права потягати когось до відвічальности за релігію. Релігія є і лишить ся приватною річю. (Живі запереченя; оклики: зеленодзюб, попівський прислужник!) Я не є попівським прислужником, я не вірю в Бога (при сих словах стрясся аж до глибини), але як раз для того відкидаю всякий авторитет, навіть з огляду на релігію. Релігія єсть і лишить ся приватною річею. (Великий крик; оклики: кінчи! досить; злізай!)

Альфред ще хотів говорити, але повстав такий пекольний крик, що було неможливо себе зрозуміти. Серед галасу і сиканя зліз з ітрибуни. Така то була ославлена свобода, про яку так много говорило ся в соціально-демократичних кругах. Кождий має бути вільний і незалежний, тим чванять ся, лише що до релігії не можна до вподоби нічого думати, ні говорити. Кождий має бути присилуваний стати атеїстом, має релігію ганити, її переслідувати. Ні, се огидне тиранство і непослідовність безпримірна. Коли нема Бога, то нема взагалі ніякого авторитету, кождий може робити і вірити, що хоче.

Се прилюдне пораженє з соромним відворотом було для Альфреда гірким розчарованєм і замітно остудила єго ревність для соціально-

демократичної справи. Але не лишив її ще. Як раз заняв ся ревним студійованєм дїл Енгельса, Маркса, Бебля, Лібкнехта і Кавтского.

Особливо подобав ся ему твір Бебля «Женщина», котрий єго більше скріпив в безвірстві і сильно єго приманював красними зображеннями будучого товариства. Єго буйна уява представляла собі Беблеві пляни будучини в найгарнійших красках, а єго молодече серце запалювало ся на згадку гарних мрій, що за одним ударом мали перемінити нужденну землю в рай.

Лише одна точка на сїм краснім образі була єму неясна і немило впливала на єго вражїньє. Се питанє про авторитет в будучій державі. Після наміру соціальної демократії мала бути вся витворчість обдумано управильнена. Всі робучі сили, всіх поєдинчих, нині розірваних і побороючих себе взаїмно витворчих заводів, мають зляти ся у оден, величезний державний завод, а в державі буде всьо іти в найкрасшїм порядку. На місце витворчої анархії з єї марнованєм робучих сил, надмірною витворчостю і спричинюваних тим пересилень, має прийти обдумане уладженє спільної витворчости і піднесенє єї до небувалої доси висоти. Так запевняли Енгельс, так Бебель, так Лібкнехт, так Кавтский.

Бебель навіть впевняв, що витворчість при помочи соціально-демократичної організації в малім робучім часі від двох до трох годин ви-

творить величезну надміру всіх-дібр. „Управа поля і збори будуть відбувати ся при громаднім зужитю робучих сил підчас зручного використання погоди, як се нині неможливо. Культура овочів і ярини досягне до небувалого до тепер розвитку і многократно побільшить свою видатність“¹⁾. „Аж тоді дійде суспільність до свого найвисшого степеня розвитку. Аж тоді прийдуть „золоті віки“, про які люди мріють, до чого вздихають від віків“²⁾.

А як може то всьо здійснити ся без авторитету? — так питав себе Альфред. Вправді Бебель сам каже: ми є проти всякого авторитету небесного і земского. Але чи се можливо без авторитету всьо розумно уладити, зорганізувати мудро і розумно витворчість, велике спільне добро і витвори справедливо розділити?

Тож постановив відвідати товариша Бебля особисто і виявити єму свої соціяльно-демократичні сумніви.

II.

Дуже ввічливо прийняв єго колишній токар у себе і зараз почав ся живий розговор про організацію соціяльно-демократичного товариства в будучині.

¹⁾ Bebel, Die Frau (18. Aufl. ст. 304..

²⁾ Ibid. 349.

Альфред: Правда, що ми соціальні демократи є противні всякому авторитетові?

Бebelь: Всякому, так небесному, як і земському.

Альфред: А я все говорив, що заперечення всякого авторитету є основою соціальної демократії. Але в сего впливає для мене не мала трудність з огляду на систему соціальної демократії.

Бebelь: А то яка?

Альфред: Хочу се пояснити. В останніх часах дуже живо займав ся я дослідями ваших писань. Особливо ваше красне діло „Женщина“ дуже мене занимало і вдоволяло. Лише знаходжу одну трудність, яку хотів би я вам представити. Соціально-демократичною організацією суспільности хочемо знести нинішню витворчу анархію, піднести через то витворчість і усторонити нинішню несправедливість в розділі дібр. Все має ся колись мудро і обдумано управити. Лише я не виджу, чи се можлива річ, щоби здійснити таку обдуману організацію, коли не стерпимо зовсім ніякого авторитету.

Бebelь: Ми узнаємо лише такий авторитет, до якого дібе ся кожда одиниця своєю зручностію, пильністю і ревністю, котру признають ему товариші з вільної волі, як довго їм подобає ся.

Альфред: А як всі товариші не згодять ся

в тім, кому припоручити виготовлене, провід і викінчене властивого витворчого плану? Коли далі повстане ріжниця гадок з огляду на саму витворчість, що буде тоді?

Бабель: Тоді по просту рішає більшість.

Альфред: А коли меншість не схоче підчинити ся рішеню більшости?

Бабель: Такого упору не буде. Кождий признає, що для загального добра є конечно, підчинити ся добровільно рішенням більшости, а живий суспільний змісл приневолить кождого, що се зрозумів. Як я се зобразив в своїм творі, самолюбство і загальне добро будуть в повній згоді, а навіть одно друге буде „прикривати“¹⁾

Альфред: А наколи би хто мимо того не хотів піддати ся, а навіть як би хто допустив ся злочину, покалічення, убийства, віроломства і т. и., то хто буде вго судити, хто карати?

Бабель: В соціялістичнім сьвіті є незнаній ні політичні злочини, ні провини, ні звичайні²⁾.

Альфред: А хто буде розділювати працю, означувати, хто має бути робітником, палячем, каміннярем, візником, канальником, замітачем, улиць і т. д.?

Бабель: Тоді майже зовсім зникне ріжниця між висшими а низшими працями. Послїдного рода роботи можна буде довершити машинами,

1) Ibid. 274.

2) Ibid. 317.

як чищене обуви, замітане улиць, чищене кльоаків.

Альфред: А машини треба чейже обслужити людьми.

Бебель: О скілько взагалі лишать ся немилі роботи, то їх добровільно будуть виконувати. Ревність для суспільного добра буде іти на вводи. А як би до якої роботи не було добровільних робітників в достаточнім числі, то єї підняти ся повинен кождий по черзі. „В социалізмі „нема фальшивого встиду ані огидного пониження пожиточної праці“¹⁾.

Альфред: Чи се дійсно мало би бути неможливе, щоби хтось опирав ся певним немилим занятям? Або щоби всі вважали невиносимим приписуване робіт суспільністю, або настоятелями? Колиб люди мали радо забирати ся до всіх огидних робіт, то не повинні би бути лінивими, а кожного часу повинні би підчиняти своє власне добро загальному добру? Тодї повинні би бути зовсім иншими, не такими, як нині. Бо нині ще дуже мало так унесіблених; а строгість, самолюбство і жадоба уживаня скорше зростають, як маліють, злочини численнійші і більше обдумані. Великий процент наших товаришів є учасниками простих злочинів; так приміром, се ганьба нам, коли в публичній часописи часто

¹⁾ Ibid. 291.

можна стрінуги, що там оден товариш щез з касою товариства, або допустив ся в рахунках негравильностей. Також і се мене дуже немило вражає, коли бачу, що наші товариші простакуватим, зідливим способом себе прилюдно плюгавлять і закидають собі найогиднійші злочини. Навіть не щадять старших, заслужених товаришів, лише прилюдно обкидають грязею.

Бабель (зітхаючи): Се на жаль правда, але се є якраз сумний наслідок капіталізму. Коби лише раз здійснив ся економічний порядок соціалізму, тоді зовсім змінить ся вид землі.

Альфред: Здав ся, що історія не дуже пособляє вашій надії. Бо як дуже часто змінiali ся економічні і політичні відносини протягом ріжних віків, а люди все оставали такими самими людьми. Першу ролю все грала власна користь і самолюбство. Чи в будучині мало би бути инакше? Певно, що можуть люди значно змінити ся, лише зовсім повільними, незамітними переходами протягом великих просторів часу. А ви вже з кінцем сего століття сподіваєте ся великих еволюцій.

Бабель: Щоби зовсім отверто висказати свій погляд, то з початку буде потрібно дуже строгої, революційної диктатури, щоби упертих підчинити законови свободи. Так вже припускав Маркс і так стане ся.

Альфред: Се тоді малиб ми знов новий авторитет і то в найострійшим і найогидейшим

виді. Як можете оправдати такий авторитет взагалі з атеїстичного, а особливо з вашого так часто висловленого становища?

Бebelь: Оправдати? Говори Климe! Се не вимагає оправданя. Думаєте, що ми застановляли би ся над такими дрібними моральними нісенітницями? Ми зробилиб то, що конечно відповідалоб обставинам. Оправдуванем нехай опісля займають ся наші теоретики. Се гарна задача для товариша Кавтського.

Альфред: Алеж бо се не відповідає науці. Таж ви чваните ся в своїм творі „Женщина“: „Соціалізм се наука, що з повною свідомістю і повним пізнанем дасть ся примінити до всіх областей людської діяльності“¹⁾.

Бebelь: Науку можна перекрутити то в сей то в той бік. Ми передовсім люди діла, практичні політики. Перша з усіх практичних засад є: роби, чого не можеш занехати. Засади повинні підчинити ся потребам. Тож геть з всяким засадничим мудрованем, яке все було неприятеською добра!

В тій хвилі заповіджено товаришови Бебелю візиту єго приятеля Лібкнехта. Альфред хотів розстати ся, але єго задержано, бо правдоподобно розходило ся о таку справу, що могла займати і єго, яко молодого агітатора

¹⁾ Ibid. 376.

III.

І дійсно прийшов Лібкнехт, щоби з своїм приятелем поговорити про недостачу карності, яка закрала ся в сторонництві. Недостача карності, говорив Лібкнехт, а навіть явний бунт так зріс в останніх часах в наших рядах, що можна в будучині побоювати ся поважних клопотів в нашім сторонництві. Все чим раз більше зневажають авторитет старших, в борбах о загальну справу посивілих товаришів. Кождий молокосос, безвусий молодець бере ся дорікати заслуженим, досвідним проводирам сторонництва, злобно критикувати їх правила. Навіть на прилюдних зборах закидають тобі і мені грубі провини, хотяй ми зовсім пожертвували ся для сторонництва. Навіть жінки мішають ся до сего.

По малім перестанку говорив дальше — ему лиху треба конечно зарадити, инакше розлізе ся наше стороництво. В найновіших часах утворила ся навіть громада молодиків, звана „независимими“ і она все кричить про тиранство і особисті поклони, щоби підкопати наш авторитет. Ся кліка явно чи тайно ділає на перекір нашому партійному начальству і спинає діяльність соціяльно-демократичної фракції в парламенті, як лише може. Навіть публично глузують собі з нашого „парламентованя“, що ми стремимо до диктатури і збогатили ся великими пенсіями з податку робітників. Навіть мені особисто витикають при кожній нагоді тих

нужденних 7.200 марок, котрі побираю jako редактор часописи „Vorwärts“; се безличність першої степені, коли зважить ся, як безкорисно я служив партії і то від коли.

Дійсно, що дуже лихо буде з нашим авторитетом і з всякою карністю в сторонництві коли таким змаганням не поставить ся заздальгідь сильної тамі. Що робити?

Бєбель: В наші ряди вкрали ся анархістичні живла. Не будемо мати спокою, доки нам не вдасть ся їх з нашого табору викинути. Анархісти се запоморочені півголовки. Кождий хоче робити, що єму подобає ся, не зважаючи на ухвали загалу і наміри провідників. З такими засадами не устоїть ся ніяке сторонництво. Порядок мусить вже раз бути. Тож геть з нечистим живлом.

Лібкнехт: Питанє лише, як се здійснити?

Бєбель: Се дуже проста річ. Уладимовеликі партійні збори, на котрих повинно наших довірочних товаришів зібрати ся як найбільше. На них запросимо також кількох анархістичних провідників, а тоді я зголошу внесене на виключене всіх товаришів, що не хотять безусловно піддати ся постановам офіціяльного заступництва партії. Я сформулюю внесене так: „Хто не хоче слухати, мусить вилетіти“. Або — або!

Лібкнехт: Се оружје є обосічне. Се можливо, що анархісти ужиють сеї збруї проти нас, бо

они з своєї сторони уладять збори прихильних товаришів проти нас і заберуть в нашій сторонництві много членів.

Бebelь: Коли вже нічого не pomoже, то загрози́мо нашим виступленем з управи сторонництва, щоби налякати наших ворогів. Бо се всі аж надто добре знають, що без нас, особливо в Берліні нічого не зроблять. Ми на часі дуже потрібні. Для того можемо без побоювання грози́ти нашим виступленем. Сей спосіб показав ся вже не раз дуже успішним в руках великих політиків; і ми его раз можемо ужити з успіхом!

Рада Бебля найшла привнанє у его приятеля Лібкнехта, що дуже числив на силу, якою він, а особливо Бebelь, уміли заволодіти соціально-демократичними зборами.

І Альфреда завізвано, щоби в своїх кругах горячо агітував і приготовляв ся до наміреного удару. Особливо повинен він, після упімнення Лібкнехта, добре стеречи всяких рухів анархістичних кертичників, а що запримітить, сейчас довести до часописи, яка за то дасть добру нагороду.

Зовсім розчарований вернув Альфред з візиту до дому. Его обурило домаганє агітувати за виключенем тих, що не хотіли підчинити ся провідникам. Такий то був рід і спосіб, як его Бebelь висловив: „ми є проти всякого авторитету“. Всі мали вилетіти із сторонництва, що не хотіли добровільно підчинити ся команді про-

відників або більшости. А що відносило ся до соціяльно-демократичних намірів в будучности то з розмови з Беблем дуже ясно пізнав, що они без строгого авторитету не дадут ся здійснити. Що Бебель говорив о суспільнім ладі, жертволюбивости, праці, се були лише баньки з мила, нічо більше. Аж надто достаточо переконували Альфреда дотеперішні досліди внутр соціяльно-демократичного сторонництва, що тепер живучі соціяльні демократи і крихітки не мають таких прикмет. Зависть, зарозумілість, самолюбство грало між „товаришами“ першу ролю, що лише так довго були в згоді, коли розходило ся о капіталістів і понів.

Теж на підставі зібраного материялу не було вже сумніву, що вже першого дня, як би лише соціяльні демократи прийшли до власти і були самовладні, они взяли би ся за чуби. Витворили би ся сторонництва, що себе гірше поборювалиб, як нині се діє ся у капіталістів. Се також предвидів Бебель. Се впливало ясно з того, що Бебель говорив про революційну диктатуру, покликуючи ся на Маркса. І дійсно, лише зелізна рука була би в силі, здержати соціяльно-демократичні верстви і ними управляти.

Працюючись не дав Альфред запримітити на собі розчарованя. Товариским поданем руки розпрацав ся з обома патріярхами німецкої соціяльної демократії. Але від сего дня уцацав

4735, KORZ,
CHOPIN AVE,
DETROIT, Mich.

Щодне на соціально-демократичні збори, а коли вже був на зборах тут, то там, то лише був на таких, де молоді соціалістичні і анархістичні живла мали перевагу.

А в душі ненавидів передовсім непослідовність: коли відкине ся раз божий авторитет, то тим самим треба також відкинути людський авторитет і то цілковито, сеж ясна річ. А що під сим зглядом бачив більше послідовними анархістів, то почав що раз більше склонювати ся до анархістичного руху.

Вправді не одно не подобало ся йому у „молодиків“ і анархістів. Їх провідників уважав непогамованими головами, що не знали в нічім задержати міри, а на їх зборах були на деннім порядку лайки і підзори. Не подобали ся йому також їх вічні відклики до бруталної сили, кровавої революції, щоби в своїй справі дійти до побіди. А однак з атеїстичного становища мав слушність анархістичний принцип: „ni Dieu ni maitre“, геть з всяким авторитетом.

Особливо читане різних анархістичних писань, які впали йому в руки, скріпляло зго в тім дусі. Великий вплив зробила на него книжка М. Stierner а: „Одиниця і ві власність“. Тут найшов він повну свободу одиниці з становища атеїзму, переведену послідовно аж до найдальше ідучих границь. Там знайшов таке: „Я одиниця, я найвисший, я абсолютний. Я сотворитель і властитель свого права, не узнаю ніякого иншого прав-

ного жерела, лише себе самого, ні Бога, ні держави, ні чоловіка з його „вічними людськими правами“. А що зову своїм правом, се моя сила. Я собі пан. Ніхто мені не сьміє приказувати. Можу робити, що хочу, як лише маю силу. „Се є право, що для мене добре“. „Тож геть з такою річею, що не зовсім є мою річею!“ Ви гадаєте, що моя справа повинна бути бодай „добра справа“. Що є добре, а що зле. Ні одно ні друге не має для мене значіння. Що Боже, то Божа річ; що людське, то людська річ. А мою річию не є ані Боже ні людське, ані правдиве, добре, чесне, вольне, лише єдино то, що моє, оно не є загальне, лише одиноке, як я одинокий. Поза мною ніхто мене другий не обходить“¹⁾.

Ото мудро, сказав Альфред: нема Бога, нема авторитету; ніхто не має права мені приказувати, можу робити, що хочу. Се зовсім згоджувалося з тим, що він читав у Павла Гайзе, а особливо в його листах до жєнщини Tout le Monde, що моральність є нічим иншим, лише есенцією того, що в данім віці уважають відповідним і добрим, що лише має значінє для пересічних людей. Не зміст, лише довге трєванє робить сьвятими приписи моральности.

¹⁾ Der Einzige u. sein Eigentum, Leipzig Reclam. S. 14.

Такі самі погляди найшов також у Фр. Нічого: „Ціла моральність се одушевлений довгий фалш“. Духово добрий знаходить ся по смерті, в добрій чи лихій полишеній по собі згадці. Для того чоловік може слухати всіх самолюбних потягів, до вподоби; всяке его діланє є добре. Ніхто не має права потягати его до відвічальности.

Сих всіх наук, — говорив до себе Альфред, — не зложили анархісти, лише приклонники лібералізму і атеїзму. Але в них впливає конечно на вислід анархізм. Без Бога нема авторитету, тож анархізм із своїм запереченєм всякої влади є конечною послідовністю атеїзму.

IV.

Майже в тім самім часі, коли у Альфреда переводила ся така душевна зміна, подали днівники основні звіти про судові розправи проти анархістів Равашоля і Е. Генрія. Хотяй Альфред обурював ся поведенєм сих убійників, то говорив до себе: з атеїстичного становища не можна їм сего вміняти за злочин; з того становища кождий є своїм найбільшим паном, може робити, що хоче.

Що часописи доносили про Равашоля, се зовсім згоджувало ся з его поглядами. В тюрмі сказав сей анархіст до сьвященника вязнів Г. Клярета. „Я не вірю в Бога. Як би я вірив, то не був би я зробив того, що зробив“. Потім -од

дав: „Ми живемо на землі на то, щоби уживати, бо нема вже більше сьвітів, лише сей. Всякими способами треба добивати ся того, що конечне, щоби достарчити собі тих розкоший, т. є. гроший. Хто не має гроший, нехай бере, де дасть ся взяти“.

Ще більше вражінє зробила на него анархистична програма, яку Генрі відчитав перед судом, а опісля німецькі анархісти розкинули яко летні листки. Між иншим було там дословно так сказано:

„Я узнаю лише од но судівництво, своє власне. Я анархіст від... Доси я поважав і шанував вітчину, родину, державну власть і власність. Але нинішні виховники забувають дуже часто, що жите з єго борбами і злиднями, несправедливістю і злочинами, віднімає невіжим обману, а їх очи розкриває на дійсність. Зі мною було так само як з другими. В мене вмовили, що жити легко, жите стоїть отвором для спосібних і трудящих. Але досьвід навчив мене, що лише безвстидники і лизуни добивають ся першого місця. Мені говорили, що устрій суспільности полягає на рівности і справедливости, а я довкруги себе бачив лише лож і нікчемність... Я скоро зрозумів, що високопарні слова, яких мене навчили: честь, пожертвованє, обовязок, се лише покрийшка для найогиднійших діл... І социалізм не потрафить щось змінити в нинішнім ладі. Бо він оправдує засаду авто-

ритету, що мимо всяких запевнень є старим останком віри в висшу силу. Але я був матеріялістом, атеїстом, на основі наукових дослідів пізнав я поволі діяльність природних сил. Я зрозумів, що гіпотеза „Бог“ не згоджує ся з нинішньою наукою, котра єго більше нє потребує і що самопонятно повинна щезнути релігійна, властиволюбна наука моральности, збудована на лихих основах“ ¹⁾).

Се неначе виняв з душі Альфреда; в дійсности був се лише вислід, до якого він сам дійшов на основі студий: без Бога нема авторитету!

Не вступаючи формально до анархістів, ходив з того часу часто на їх збори. Подобало ся єму, що тут не вдоволяли ся лише як в інших сторонництвах, відкинути лише авторитет Бога, але без виїмки відкидали всякий авторитет, а навіть власних товаришів і провідників і ұзнавали через се необмежену автономію одиниці. Се бодай було послідовно.

І противно, як вже було згадано, не подобала ся єму вічна лайка і буча анархістів на всьо і на кожного, що був иншого погляду; не менше відпихали єго ненастанні суперечки і підзори.

¹⁾ Гл. Hist. polit. Blätter CXIII. 925.

Але з своєї сторони анархісти звернули бачність на молодого академіка, що від якогось часу приходив пильно на їх збори і дуже ними займав ся. Они старали ся зблизити до него і приєднати для своєї справи.

Між ними були також два російські студенти, що вже в Росії брали участь в нігілістичних переворотках і були в живих зносинах з анархістами в Парижі, Лондоні і Швейцарії. Они старали ся приманити нашого Альфреда чим раз ближше і хотіли его переробити, щоби вступив до тіснійшого тайного кружка, що вже від довшого часу був під проводом визначнійших анархістів і мав метою насильне поваленне всіх монархів і коронованих голов Європи. Они впевняли, що се одинока певна дорога до визволу народів з ярма тиранства і деспотизму.

Альфред зблизив ся до організації сего тайного кружка, однак до нічого не зобовязав ся. Довшим помічуванем хотів досягнути перегляд життя і діяльності анархістів. Радо давали ему нові его приятелі анархістичні письма і летні відозви. Правильно діставав печатані в Лондоні часописи: „Свобода“ і „Автономія“, які опісля в бляшаних пушках перемичувано до Німеччини, де в кождім майже числі була заохота мордувати і убивати тиранів, капіталістів і попів. Моттом до найчастійших дописий був Фрайлігратский двостих:

Wir färben stark, wir färben gut,
Wir färben mit Tyrannenblut!

На анархістичних сходинах, на котрі Альфред учав, мав нераз відчити оден хемик, як виробляти вибухові материяли і бомби. Оден італійський анархіст поучав нераз, як орудувати штильтом, щоби певно і смертно вцілити жертву.

Обурював ся деколи Альфред, слухаючи таких вирафінованих поучень що до убийства невинних жертв. Штилет і динаміт, таке було звичайне закінченє, се єдино успішні помічники придавленої тираньством суспільности. Ранна зоря, що випереджає сонце, є кервавочервона. Кервавочервоною повинна були також година, що звіщає схід сонця свободи.

Хоть як низко упав Альфред, то таки перед єго очима розкрила ся бездонна злоба і огида, що на єї вид здригнуло ся єго незіпсоване ще серце. Слухаючи раз кровожадної промови окаянного товариша морду, дав нехотя вираз своєму обридженю на пів голосним негодованєм. Се звернуло увагу сидячого біля него товариша і вистарчило, щоби уважати єго підозрілим.

Оден з тих, що чули негодованє, висказав голосно свій підзор, що між них закрив ся зрадник; молодий академик, се правительственный тайний шпигун, шпіцель.

Ні, відповів Альфред, встаючи з місця, я не шпіцель, з правительством не маю нічого спіль-

ного. Я рішучий ворог всякого авторитету і бажаю для кожного необмеженої свободи. Я прийшов сюди в тій цілі, бо сподівався знайти тут людей, котрим розходить ся о рівну свободу для всіх. Але після того, що я чув і бачив, здає ся мені, начеб я знаходив ся в печері розбійників...

При тих словах счинив ся страшний крик. Геть з нужденником, се зрадник, убийте его! — звеніло з усіх сторін. Один російський студент прискочив розлючений до него і піднісши затиснені п'ястукки, закричав: „Ти зухвалий драбе, ти нас обидив і кровю повинен спокутувати обиду. Я взиваю тебе на пістолети, огидний шпіцлю“.

До сего часу держав ся Альфред осторонь всяких двобоїв і був в тім недосвідний. Але зараз прийняв визване чи то з страху, чи з замішання, чи з гніву за нанесену ему обиду.

На другий день відбув ся дійсно поединок в Груневальді. Альфреда вцілила куля в місце між грудьми, а раменем і тяжко зранила. Закервлений і непритомний упав на землю.

Присутний лікар подав ему першу поміч, а опісля перенесено его до великого шпиталю сьв. Ядвіги, де довший час вела ся боротьба між життям а смертю.

Четверта глава.

Боже милосердє.

„Рече безуменъ въ
сердцѣ своемъ: вѣсть
Богъ“.

Пс. XIII. 1.

I.

Коли Альфред по довшій непритомности перший раз отямив ся, побачив перед ліжком Сестру милосердя на вколїшках. Она певно чекала хвилї, коли він знов очунає. Сей вид зворушив єго до глибини душі. Коли він розкрив очи, она встала, щоби лагідно спитати про єго здоровлє. Де я? запитав він. В шпитали сьв. Ядвіги — відповіла Сестра. Він підняє голову, щоби оглянути ся по салї, в котрій було ще більше хорих; потім знов опустив голову на подушку. Се було для него неначе сон. Аж згодом стали перед єго душею сумні подїї послїдних днїв.

Завдяки ревній і старанній опіці Сестри Аґати, в недузї послїдував добрий зворот. Силь-

ний вплив зробила на него старанна, самовідречена любов доброї Сестри, що майже день і ніч не відступала від його ложа; робила найнижшу службу і не занехала нічого, що могло би йому подати полекшу і розраду в його недугі, а навіть старала ся відгадати всі його бажання, поки ще їх висказав.

Без Бога нема власти, погадав собі, але нема і любови. Як раз події останніх місяців вказували йому ясно, бо з усіх тих Богу чужих кругах, в яких обертав ся, вияв дух холодного і беззглядного самолюбства. Кождий для себе бажав свободи і незалежності, а другого намагав ся підчинити своїм власним справам. Місце здетронізованого Бога заняло самолюбне „Я“.

Тим більший вплив зробив на ще не зовсім зіпсоване серце Альфреда примір героїчної християнської любови ближнього і саможертви, яку тут в шпитали бачив все перед собою. Добрі Сестри лишили всьо у світі, може навіть світлі вигляди в будучині після осуду світа, щоби в службі хорих вести життя жертви і самовідречення.

З певного рода почитанем споглядав він тепер на Сестри, що безнастанно намагали ся служити йому із справді материнською печалю від найменшої до найбільшої потреби.

— Сестро — так обізвав ся раз до Сестри Агати, — чи єсть надія, щоби я подужав?

— Лікар робив добру надію, відповіла Сесрат. Як Бог схоче, ви знов прийдете до здоровля.

— Як Бог схоче! повторив Альфред на пів допитливим, на пів здивованим голосом.

— Так, ми будемо молити ся, щоби найдорожший Бог подав вам здоровля, коли Єго така сьвята воля.

— Молити ся, Сестро? Я не можу більше молити ся!

— Як то? Ви вже не можете молити ся? Чи ви передше не молили ся?

— Так, Сестро.

— Ви мали певно добру, побожну матір, що вчила вас молитви!

— О так, добру, дорогу матір.

— Чи ще жив?

— Жив, відповів Альфред, а при сих словах виступили слези зворушення в єго очах. Потім сказав: О, моя добра, дорога мамо! Як би ти знала, що з Альфредом стало ся? Не міг більше говорити, бо плач перервав єму мову.

Сестра замовкла і лишила хорого кілька хвиль єго болести. Відтак сказала: Не сумуйте, добрий Господь всім покермує як найліпше, як лише знов зачне те молити ся. Мою немічну молитву злучу з молитвами вашої побожної матери.

По сих словах віддалила ся, щоби не переривати хорому єго зворушення, в яке попав,

що мало бути початком повороту блудного сина.

II.

В кілька день пізніше прийшов відвідати хорого многоповажаний Отець Др. Б. Він привітав его сердечно і при тій нагоді спитав про его здоровля.

Се від двох літ був перший случай, що Альфред говорив знов з сьвящеником. Ще недавно перед тим був би холодно прийняв сьвященика, але останні дні змінили значно его погляди. Сердечність і щире спочуванє сьвященика впливали корисно на его серце.

Небавом здобув собі ректор зовсім довіре Альфреда і вже по перших відвідинах, коли розвідував ся про близші обставини, які привели хорого до шпиталю, Альфред зовсім щиро і з довірем розкрив ему своє серце. Він щиро ему оповів, як прийшов до Берліна, тут на університеті стратив віру в Бога, і як пізніше зрозумів, що конечним наслідком атеїзму єсть переченє всякого авторитету. І так став він вперед социяльним демократом, а на останку бодай засадничо — анархістом, поки двобій не звалив его на ложе недуги і не привів аж на край самого гробу.

А коли ректор спитав, що спонукало его покинути віру его молодости, то він зовсім щир-

ро відповів: виклади на університеті стали громом мові віри. Повага університетських професорів, що — на філософічних виділах — в майже без виїмки явними атеїстами, або агностиками, — довела его до утрати віри.

Ректор: Чи сама повага тих людей вистарчала, щоби они відобрали вам віру? Повага проти поваги. По чий стороні стоїть більша повага: чи по стороні віруючих, чи не віруючих. По стороні віруючих маєте не лише найбільших геніїв всіх віків: як Плятона, Аристотеля, Августина, Тому з Аквіну, Коперніка, Кеплера, Ньютона, Картезия, Ляйбніца, Ківієра, Пастера і багато інших, — а навіть Ляпляса, котрого невірно хочуть зачислити до атеїстів ¹⁾, — але також, що ще о много більше значить, весь людський рід, котрий все однодушно вірив в Бога і вічну заплату по смерти; а по другій стороні маєте мало учених на наших університетах, що можуть бути навіть дуже бистроумні, коли розходять ся о експериментальну науку, котрі однак в області льогічного думаня в дуже ограничені.

Альфред: Алеж бо віра в Бога полягає на аятропоморфізмі, як се все зазначають слухачам на викладах.

¹⁾ Vergl. Braun über Kosmogonie (Münster 1892 p. 282).

Ректор: Се є лише одна з многих лапок, до яких хочуть заманити безмисльні верстви населеня. На се відповідаю вперед красними словами Ібервега: „Коли ми є в Бозі і через Него, то чому не малиб ми бути сотворені на Ёго образ? Чому не зображати собі Ёго у нас після подібности з Найвисшим? ¹⁾“ Коли кожде діланє є подібне до своєї причини, то для чого після образу Божого сотворений чоловік не мав би бути подібний до свого Сотворителя?

І щож значать відтак антропоморфізм? Слово вказує, що виображаємо собі Бога в роді чоловіка. Чиж Бог, в котрого вірують всі християни, а навіть всі монотеїсти, є таким єством подібним до чоловіка? Подумайте лише: чоловік складає ся з душі і тіла — Бог є поєдинчий чистий дух; чоловік є видимий — Бог невидимий; чоловік є сотворіне, котре Бог сотворив з нічого і кожної хвилі має удержувати — Бог єствує від віків силою власного єства; чоловік є змінчивий і смертний — Бог безсмертний, в Нім нема і тіни змінчивости; чоловік є нужденний і немічий, що не в силі і з одного білого волоска зробити чорний — Бог є всемогучий, сильний і лагідно управляючий цілою вселенною; чоловік є лише на однім місці — Бог є всюди присутний і безмежний, єго не може

¹⁾ Brasch: Welt u. Lebensanschauung Friedrich Überweg pag. XLIII.

обняти ніяке місце; чоловік в недоук, навіть знань найгеніальніших філософів, се нужденна латанина — Бог в всевідучий, нічого не може укрити ся перед Его всевидучим оком, Він прошиває серця і утробу; коротко чоловік в під кождим зглядом обмежений, нужденне нічо, котре всьо завдячує милосердю свого Сотворителя — Бог навпаки під кождим зглядом в безконечний, жерело і осередок всего бутя, всеї правди, всеї доброти, краси і совершенства. І де в та подібність до Бога? Чи то значить виображати собі Бога в роді чоловіка?

Альфред: Певно, що ні. А однак се лишать ся правдою, що віруючі виображають собі Бога яко личне, позасьвітне, мисляче і маюче волю ество, а такого ества ще ніхто не бачив.

Ректор: Противне питає: Чи вірите у ваш власний розум?

Альфред: (з усміхом) Так.

Ректор: Чи вірите в магнетизм, електричність, притяганє землі?

Альфред: Певно.

Ректор: А ви їх вже бачили?

Альфред: Самі річи ні, але їх ділання.

Ректор: А однак ви вірите в річи, що їх самі не бачили. Тож то не слушно, вірити лише в такі річи, які бачу, або запримічаю. Ще инший примір: Ви певно припускаете, що колись земля знаходила ся в газовім, а опісля жаркоплиннім стані. Чи ви, або який дослїдник при-

роди се бачив? Чи припускаєте, що земля з величезною швидкістю обертає ся докола своєї осі, а крім того із ще більшою швидкістю докола сонця. Чи ви се бачили?

Альфред: Сего ми не бачимо, але що так є, то заключаємо з обставин, які можемо помітити.

Ректор: Так само має ся справа і з огляду на існування Бога. Ми не можемо бачити або чути Бога, яко чистого духа, але про Ёго існування заключаємо з Ёго діл.

— Простіть, пане ректор — сказав живо Альфред, але таке заключення виглядає на софізму, *metabasis eis allo genos*.

Ректор: А що ви розумієте під *metabasis eis allo genos*?

Альфред: На свій сором признаю ся, що я ніколи не розумів ясно значіння сих слів. Хиба о стільки мені відомо, що се єсть хибне заключення, коли хто з світа заключає про надприродну причину і сю софізму зовемо *metabasis eis allo genos*, перехід до иншого роду річий.

Ректор (з усмішкою): Так то много дасть ся залякати і звести на манівці пустими, звучними по ученому зворотами. Сим окликом хочуть означити, що се не мислима річ заключати з діланя про якусь причину, яка належить до зовсім иншого роду річий. Тож треба наперед прийняти, що діланя і причини повинні би все належати до того самого ро-

д у. А тепер я вас питаю: чи можна з одѣжи заключати про кравця?

Альфред: Певно.

Ректор: А з хлѣба про пекаря? З годинника про годинникаря, з образа про маляря, з книжки про письменника?

Альфред: Певно, що можна.

Ректор: А чи одѣж і кравець належать до того самого рода річий?

Альфред: Ні.

Ректор: Чи хлѣб і пекар, книжка і письменник належать до того самого рода річий?

Альфред: Певно, що ні.

Ректор: Отже чи се хибно, що не можна ніколи з одного дѣлання заключати про причину зовсім иншого рода.

Альфред: В усякім случаю не можна заключати про зовсім незнані причини, які в поза границями нашого дослѣду. Взагалі остерегав нас професор Г. кілька разів перед „так званими“ доказами про ествовање Бога; они мали би лише субьективну вартість.

Ректор: Се відома річ, що нинішній натуралізм і емпіризм дуже байдужно відносять ся до доказів про ествовање Бога; а я сподіваю ся, що вам докажу, що таке легковажене в менше, як строго наукове. А особливо що до вашого запевнюваня, що не можна заключати про незнані причини, які лежать поза нашим дослѣдом, що через се входите в суперечність в дійсним

станом новітніх природних наук. Як би хто поступав після вашої засади, то ніхто не відкрив би ані електричності, ні тиснення воздуху, ні загального притягання. Як можна відкрити нові сили в природі? Видимо, що помічуваних ділань не можна пояснити знаними до тепер причинами і длятого слушно заключаємо про ествовање не-знаної до тепер причини. Дальші досліди дають нам пояснення навіть понад природу сеї природи.

— Так поступаємо також з цілим видимим світом. Сили, які є в світі і приступні нашим змислам, зовсім не можуть бути послідною, достаточною причиною світа; тож ясна річ, що сеї причини треба глядіти поза світом.

Як з красною образа заключаємо про ествовање маляра, а з красної будівлі про архітекта, а з красною уладженої фабрики про техника і машиніста, так заключаємо з сеї красною уладженої вселенної про ествовање ества, що має розум і волю, ества, що все те сотворило і всім управляє. Святий Апостол Павло каже: „Невидимая бо Его отъ созданія міра творенни помышляема видима суть и присносущная сила Его и божество, во еже быти имъ безответнымъ“¹⁾.

(Невидиме бо Его від создания світа дума-

¹⁾ Рим. I. 20.

нем про твори робить ся видиме, і вічна Ёго сила і божество, щоби бути їм без оправданя).

Альфред: Але проти сего не можна би замітити: з образу можна заключати про маляра, се ясна річ, але неясна, як можна заключати з сего світа про вствованє вства, обдарованого розумом і волею, ёго Сотворителя.

Ректор: Відповім на се: коли слушно з красного діла можна заключати про мятця, то тим слушнійше з вселенної треба заключити про вствованє вї Сотворителя. Бо чим є всі людські мистецкі діла, хоч би найкрасші і найсовершеннійші, в порівнаню з сею красною вселенною? Чим є всі людські штучні діла? Нічим, лише слабим наслідованєм діл природи. В наслідованю чудесних діл вселенної відносить пальму побіди людска штука. І чим хто ліпше зуміє наслідувати штуки природи кистію або долотом, тим совершеннійший буде він мистець.

І як нужденними є ті людські твори в порівнаню з творами природи. Поставте намальованого дуба коло дуба, що дійсно росте в лісі і піднімає свою красну корону в блакити неба; поставте намальованого птаха, коло птаха, що дійсно жив і розвеселяє нас своїм співом і манить око своїм упіренєм; поставте найкрасший красвид коло правдивого, як ёго осьвічують лучі сходячого і заходячого сонця в найріжнороднійших відмінах красок; чи не приневолені ви тоді признати, що всі штучні діла людскої руки

лише нужденною лихотою в порівнянню з штучними ділами, які щоденно викликає природа в надмірнім богатстві і вічній переміні? Коли з людських діл маємо заключати на місця, котрі мистець вигадав і утворив, то чому не мали би ми заключати з чудних діл природи про нескінчено мудрійшого і могутнійшого митця, що їх вигадав і привів до буття?

А тепер возьмим самого чоловіка. Зобразіть собі найсовершенніший портрет, або найкрасшу статую чоловіка, а коло неї самого чоловіка. О як мало совершенства може віддати образ справдешного чоловіка! Образ мертвий і німий; лише слабе понятє того, чим чоловік є в дійсности. Або знов: фотографічний апарат се певно чудний винахід людскої бистроумности. А тепер поставте найліпшого фотографа коло двох фотографів, яких у своїх очах має кождий чоловік навіть найбіднійша дитина жебрака, якими він дуже скоренько і в найсовершенійший спосіб може виобразити кождий предмет до вподоби, чи він близько, чи далеко. Чи не признасте, що в порівнянню з такими чудними ділами природи і найсовершеніші штучні діла людий є лише капарством і дитинячою забавкою? І мені було би можна з найменшої дитинячої забавки заключати про митця, а з чудесних діл природи не можна заключати про встанованє дуже мудрого і могучого духа? Чи се значить глядіти правди без упередження?

Альфред: Я признаю ся, що ваші слова переносять мене в зовсім новий виднокруг. В той спосіб я ще ніколи не розважав питання про істествованє Бога. Але як раз прийшло мені на гадку, що я не раз чув на викладах, що новітні науки зовсім не потребують надприродного Бога; світ удержує ся і розвиває ся силою власних, в нїм присутних питань законів. А як на се відповісти?

Ректор: Свої питомі закони! Се двозначний вираз, яким радо бавить ся новітна наука від часів Гегля і Шелінга і яким она думає обминути питання про початок законів. Певно, що всьо в природі є після законів уладжене — коли взагалі можна уживати сего вислову, — коли они самі основують ся на природі річий. Предметом природничих наук є як раз дослід сих в природі річий оснований і з них випливаючих законів. Можемо бути дуже вдячні новітнім дослідникам природи, що они при помочи мікроскопу і телескопу, зеркалами і ретортами вводять нас все в глибокі тайни природи і дають доказ, що всьо від найбільшого до найменшого є обняте все обнимаючими і чудними законами. О тім нема сумніву, що закони є в природі. А тепер питає: звідки походять сї закони? Я кажу. Закони вказують на законодавця. Закон є основою ладу, а яко такі можуть бути лише діланєм думаючого і уладжуючого духа. Слїхий случай не має за-

кона і не може его мати. Тож коли ми переко-
нуємо ся, що всьо аж до найменшої клітини є
точно управильнене і уладжене після точно озна-
чених законів, то чому не мали би ми права
заключати, що сї закони походять від уладжу-
ючого і мислячого духа?

Альфред: Та так і менї здає ся.

Ректор: Як раз сею дорогою подібними за-
клученнями дійшли всі народи всіх часів і по-
лоє до переконання про єствовавє висших над-
земских і духових сил, які утворили і уладили
сей євіт. Хотяй би они в родї і способї, як со-
бі сї надземскї сили виображали, дуже від себе
ріжнили ся і попадали в деякі великі блуди,
але всі народи в тїм згоджують ся, що єству-
ють висші сили, обдарені розумом і волею, ко-
трі упорядкували сей євіт і стало ним керму-
ють і управляють. І в сїм одноголоснім євідо-
цтві людского роду чужмо суд самої розумної
природи, що не може нас обманути. Чи і вам
так само не здає ся?

Альфред: Я не маю що проти сего за-
кинути.

Ректор: Я міг би вам ще і з другої сторо-
ни доказати, як конечно для кожного розумного
чоловіка вірити в личного, позасєвітового Бога,
котрий сей євіт сотворив і ним управляє. Але
на нинї буде досять. Ви потребуєте ще багато
опіки, а я бою ся, щоб я вас не утомив. Але

як лише сего бажаєте, то я дуже радо прийду завтра і будемо дальше вести нашу розмову.

Альфред щиро подякував ввічливому священникови і просив конечно прийти другого дня. Маю дуже велике бажане — сказав він при пращаню стискаючи руку ректора — дійти на останку до повної ясности в сих найважнійших питаннях, бо без їх розвязки се жите не має ні вартости, ні мети.

III.

На другий день прийшов знов ректор в означеній порі до хорого Альфреда. Привитавши ся з ним щиро і розвідавши ся про стан хороби, усів на кріслі коло ліжка і почав:

— Вчера обіцяв я вам доказати, що ще із иншої сторони конечно для розумного чоловіка прийняти ествоване личного Бога, котрий сей сьвіт сотворив і ним управляє. В тій цілі поставмо собі нині таке питанє:

Як повстав сьвіт з своїм незаперечним ладом і гармонією?

Був час, коли ся земля і вся планетарна система знаходила ся в хаотичнім стані, де не було мислиме ніяке органічне жите і на землі не ествовало ніяке живе ество. Се нині приймають загалом всі натуралісти. Але мислячий дух хоче знати, як повстав сей порядок, які були его причини?

На се питанє є трояка відповідь: одну дав

материялізм, другу пантеїзм, третю теїзм. Лише сі три системи є послідовними поглядами на світ, бо старають ся по змозі відповісти на повисше питанє. Або на початку річий була лише сира, без життя, бездушна материя („на початку була материя“, Büchner), або вже на початку всього бутя був дух, бодай яко порушаючий, управляючий принцип. В першім случаю маємо материялізм. В другім случаю є знов можливий подвійний здогад, або мислячий принцип є то-тожний з матерією, так що саму матерію уважаємо субстанцією одинокою, величезною, обдареною розумом і волею, як се робить пантеїзм; або він від матерії відмінний, що то надприродне, особисте єство, як се приймає християнство і взагалі теїзм.

Я впевняю: Ані материялізм, ані пантеїзм не може хотьби в части достаточно пояснити сей світовий порядок, що єго бачимо. Тож лише теїзм, що уважає світ сотворенєм личного Бога є лише одиноким розумним і управненим поглядом на світ.

Альфред: Я признаю, що не треба бути ні материялістом, ні пантеїстом, ні теїстом, коли лише хто хоче послідовно поступати і з річий слїдити причину. Але чому не можна бути материялістом або пантеїстом?

Ректор: По черзі докажу вам, що ні материялізм, ні пантеїзм не в силі вдоволяючо роз-

в'язати поставлене питання, так що оба не заслу-
гують на назву розумного погляду на світ.

Погляньмо вперед на матеріялізм. Сей не може передовсім цілком пояснити руху: Всьо у вселенній знаходить ся в безнастаннім руху. Світло і тепло, голос і краса, електричність і магнетизм в після нинішних фізиків лише рухом або станом руху, без огляду на то, що спричиняє той рух, чи атоми, чи праатоми, чи молскули, чи воздух, чи етер. Тепер питаюсь: Звідки мають свій рух послідні громадні частинки? Не з себе. Бо наколи би з себе мали рухї то рух мусїв би бути їм сущний, він спомагав би їм на основі свого ества. Але так не єсть. Громадні частинки в з себе байдужні на спочинок і рух. Они можуть стратити рух і зістають з себе все в тім станї, в яким як раз знаходять ся, доки внїшня причина не змінить сего стану. Тож они не мають руху з себе, лише мають его дістати з внї. І то не лише відносить ся до кожної поодинокї частинки громадної, але також до всіх разом. Нї одна не мала руху з себе, тож нїяка не могла бути причиною того руху. Тож треба глядіти першої порушаючої причини поза сими громадними частинками і з се, причини треба уважати матеріялізм нестійним.

Альфред: Я ще не розумію зовсім ясно, длячого не можна би припустити, що матерія від віків була в руху.

Ректор: Передовсім міг би я вам відпові-

сти, що рух від віків містить внутрішню суперечність і повинен конечно привести до прийняття якогось нескінченного числа, то значить до якогось числа, що його можна счислити, а однак і не можна, або до числа, що повстало повільним додаванем одиниць, а і zarazом не могло повстати таким додаванем, бо се противило би ся понятю нескінчености. Однак лишім на боці се питанє. На ваш заміт відповідаю прямо так: Матерія не може мати з себе руху. Бо як я вже сказав: що має матерія сама з себе, то має свою причину в її естві, се має з конечности; бо матерія в собі єсть байдужна що до руху і спочинку; она може рух стратити і знов его відзискати. Сама з себе також не може порушати ся, бо она сущно єсть інертна, то значить, она все вістає в таким стані, в яким як раз тепер знаходить ся. На сїм полягають всі закони динаміки.

Вирочім що до мого цілого переведеня доказу можу покликати ся на вашого університетского професора. Du Bois-Reymond каже: „Бачимо, що рух повстає і устає; можемо виобразити собі матерію в спочинку; рух в матерії являє ся чимсь випадковим. Наша потреба причиновости є лише тоді заспокобна, коли подумаємо собі, що матерія перед нескінченим часом спочивала і рівночасно була поділена в нескінченим просторі. А що надприродна понука не відповідає нашому понятю про сьвіт,

то не маємо достаточного пояснення для першого руху. Або виображуємо собі матерію, що від віків була, в руху. А тоді вже заздалегідь приневолені ми зречи ся зрозуміння сеї точки. Ся трудність видає ся мені такою, що її не можна буде поконати¹⁾.

То Du Bois-Reymond признає, що з матеріялістичного становища не можна пояснити походження руху. Матеріяліст стоїть тут перед загадкою нерозврішимою. Була би вправді дорога до розвязки, а се „надприродна понука“, т. з. прийняти, що Бог сотворив матерію і уділив їй рух. Але до сего не може Du Bois-Reymond допустити. А чому? Бо се не відповідає нашому світоглядові. Видите, такими засадами руководять ся представники новітніх наук в найважнійших питаннях. Приняте Бога не відповідає нашому світоглядові!!

Альфред: А се зовсім не лицює взнеслій науці, про яку они все говорять.

Ректор: Підемо дальше і я впевняю так: Ще менше як рух, не може матеріялізм бодай достаточного пояснити поєдинчість і гармонійне спільне діланє всіх річ и й.

Після матеріялістів повстає світ з нещи-

¹⁾ Du Bois Reymond: Die sieben Welträtsel (1882) ст. 76.

слимх, зовсім самостійних, від віків з себе ествуючих і від себе зовсім независимих атомів, як з оглядуна ество, так і на ествоване. Кождий атом творить ество, що так скажу, малий сьвіт для себе без огляду на другі. А тепер по перше питаю ся, звідки приходять атоми до того, що без виїмки в підчинені тим самим законам, що заховують на скрізь таке рівномірне заховане? Закони притягання, руху, рівноваги, хемічних злук і т. д. мають значіне в той сам спосіб для всіх ествуючих небесних тіл. Навіть на найдальше віддалених планетах і звіздах сталих має своє примінене закон удержання сили і ентропії. Сьвітло, що до нас доходить від планет і сталих звізд, хоть би найдальших, підлягає тим самим законам скорости, рефлексії, диффузії і абсорпції, як сьвітло з газової чи нафтової полуміни. Ся згода і рівномірність заховання вимагає достаточної причини, а се може лежати лише в тім, що всі атоми мають одну і ту саму послідну причину. Материялізм не знає на се питанє дати ніякої иншої відповіді, лише, здвигнувши раменами, сказати: Не знаю звідки то бере ся.

По друге питаю ся, звідки приходять до того мілїярди і мілїярди самостійних атомів, що в них після материялізму повстає всесьвіт, що они взаїмно впливають стало на себе так, що кождий з них є

стало обмежений спільністю всіх інших?

Після фізиків відбуває ся навіть загальне взаємне діланє так, що сума всіх приключень і рухів зливає ся в одно велике всеобнимаче приключенє, в одну безмежну одиничну систему. Вже Ляплас виразив погляд, що виспа мудрість як людска, могла наперед призначити положенє кожного атома на кождім місці і в кожній хвилі і тим способом могла утворити совершенну одиничну механіку сьвіта.

Ся гадка Ляпласа стала для новітних натуралістів спільним майном. Професор Du Bois-Reymond так приміром каже в своїм ділі „Про границі пізнаня природи“: „Можна виобразити собі певний степень пізнаня природи, що на нїм математичним правилом міг би бути представлений цілий сьвіт, а то безмежною системою вигаданих дифференціальних зрівнань, з котрої кожного часу випливало би місце, напрям руху і скорість кожного атома у всесьвіті.

А я запитаю ся, як можна се пояснити з матеріалістичного становища? Звідки то бере ся, що атоми не ідуть кождий своєю дорогою, що они зіольовані не вандрують, куди схотять, або не зібють ся у величезну, нерушиму кулю, лише мимо свого великого числа і ріжнородности лучать ся у велику систему? Звідки то походить, що они всі зраджують так рівномірне,

згідливе поступованє, як би вже в самого початку були на се призначені? Для чого всі атоми своїм захованєм підлягають тим самим законам тяжести, притягання, відшукання, що старають ся все себе вирівнати?

Се все є питання, на які матеріялізм не може дати хотьби в приближеню вдоволяючої відповіді. Єго послїдна відповідь звучить все: случай, то значить, не знаємо, як оно стало ся.

А далі, щоби все подрїбно розібрати, звідки бере ся незаперечений лад в сьвітї: упорядкований круг цїлої безмежної планетарної системи, може вже від мільонів лїт? Сї нечислимі громади величезних сьвітових тїл ступають спокійно своєю дорогою, не вздержують себе взаїмно і не стають собі в дорозі. Звідки походить правильна, так мудра зміна пів року, звідки безперечно обдумане підчиненє неорганічної природи ростинній, ростинної звїринній, звїринної людям?

Уявіть собі, що якась рука кинула би 10,000,000 цегол мільон-мільярди миль в гору, чи ті каміня так спали би на землю, що утворили би величаву колоньську сьвятиню, з сі красними луками, вікнами, стовпами, зводами і вежами? Сего не дїжде ся ніякий чоловік. А однак малиб ми тут руку, що всі цегли рівночасно кинула би в гору. Але з огляду на мільярди-мільярди атомів нема такої руки, що всім дала би їх питомий напрям; они слїпо уносять ся в ша-

ленім вирі і лише зіткненєм і посуванєм спричиняють велич і гармонію всесвіта: тут лучать ся они разом у величаве дерево, що манить нас своєю красою і милою вонию; там творять зерно, що паде в землю і видає сторичний плід і або служить чоловікови за поживу, або знов яко зерно паде в землю, щоби після певних законів розпочати свою роботу на ново; а знов деінде зібрали ся разом в бистрого коня або льва, в пестру птицю, якій дають відповідні крила, щоби могла свобідно буяти в воздушних просторах.

Возьмім ще до сего чоловіка. З якою то чудесною штукаю і метою всьо так красно устроєне в людскім організмі! І я питаю ся знов материялістів, звідки приходять сліпі і самостійні атоми до того, що они так чудно і обдуманно ділають спільно, як се є приміром в опі, в усі, в серцю, в легких, а навіть у всіх членах тіла. Приміром, в людській руці є всьо так штучно і мудро розложене, що навіть анатом першої кляси каже з зачудованєм¹⁾: Не можемо подумати собі жадного приладу, що через него механічна ужиточність руки стала би на висшім

¹⁾ Все те натхнуло славного і ученого медика Петтенкофера до написаня поезії, зложеної з пяти строф, присвячених пяти галузям медицини, а кожду строфку закінчив він рефреном: *Gott hat es gewollt!* Ред. Русл.

ступени совершенства. Кожний додаток впливав би більше усмно, як додатно¹⁾. І як знов сі части ділають в згоді і після пляну для добра цілого чоловіка? Око видить для цілого чоловіка, ухо чує для цілого чоловіка, серце розділяє кров на всі члени, коротко, разом взявши творять они дуже мистецку і величну систему, в котрій всьо має своє приміненє.

А що ще можна сказати про духове житє, розум і волю чоловіка? Як може купа зціпенілих, мертвих атомів, що лише як верстви муру ділають на себе, дійти до самосвідомости, і яко самостійне єство чувствувати і понимати? Звідки він приходить до того думати, хотіти, займатися штуками, науками, релігією, політикою, будувати Кепплера планетарні закони, видумувати нові філософічні і національно-економічні системи, винаходити парові машини і телеграфи; виспівати Іліяду, Божественну Комедию, Шекспірові драми і такє инше?

О ні, материялізм не є розумним поясненєм сьвіта, лише банкрутством всякої розумної гадки.

Альфред: Признаю слухність. Ще ніколи не зрозумів я так ясно нестійности і глуности

¹⁾ Hyrtl: Lehrbuch der Anatomie des Menschen (12 Aufl. p. 342).

матеріялізму як тепер. Дякую вам, отче ректор, за ваше ясне і основне поясненя.

Ректор: А тепер ще вам докажу, що і пантеїзм є так само нестійний, як і матеріалізм.

Альфред: Що називаєте пантеїзмом?

Ректор: Під пантеїзмом розумію ту систему, яка впевняє, що всьо, що єствує, творить одну, величезну субстанцію; поодинокі єства, які бачимо, є лише ріжними появами або моментами тої одної все обнимаючої субстанції. Тож після пантеїзму є одною і тою самою субстанцією чоловік, звіря, камінь, земля, планети і сталі зьвізди; они відріжняють ся лише яко моменти чи появи тої субстанції.

Тепер питаю ся: Чи таке понятє не є найрізкійшою суперечністю з нашою самосвідомістю. Чи не правда, чи ви самі не свідомі сего, що ви є інше самостійне єство, як я? що ми оба є дві субстанції, а не одна? Коли російський студент, про котрого ви мені оповідали, підніс на вас п'ястuki і взивав до двобою, чи не мали ясної свідомости, що ви а Росіянин, се два зовсім ріжні, від себе цілком независимі, самостійні єства а не лише принадлежності того самого существа?

Альфред: О, зовсім певно.

Ректор: Далі, ту однак всеобнимаючу субстанцію пантеїстів треба, щоби подумати, яко дуже мудру і інтелігентну і могучу. Бо все є

ві ділом, що великого і величного в світі бачимо, она сотворила великі мистецькі діла людей, она доконує дивних винаходів в штуках і науках, чим ми можемо чванити ся. Пантеїсти приймають лише якраз для того одну субстанцію, що би сим пояснити мету, красу, одвоцілість і гармонію світа.

Тепер можете собі уявити, що та розумна субстанція шалів тут яко нерозумна в домі божевільних, там як запоморочена сидить непорушно дняма в закутках, тут як темний геліот виконує найпідліїші роботи, там яко великий політик і вожд славою своїх діл заповняє світ сучасників і нащадків; тут є великим математиком як Гавс і Коші (Cauchy), а там в другім така, що не має найменшого понятя про математичні проблеми; тут як Кубанець або Филипинець бунтує ся і сама з собою заключає торгові союзи; що тут є она приклонником фетишизму і культу сонця, там є віруючим християнином, а знов деінде явним атеїстом, що сама вмотує ся в найбільші суперечности, у одного уважав то сьвятим, чим у другого гидить ся? Чи можете собі виобразити, що би то саме ество іржало як кінь, ревіло як віл, як безрога валяло ся в болоті; тут яко тигр або лев пожирало людей, то значить, саму себе, і такі інші нісенітниці?

Альфред: Вже не потрібно дальше говорити; дійсно не маю охоти бути приклонником та-

кої перозумної системи. Пантеїзм мені дійсно огид.

Ректор: Ще одну важну замітку треба додати про відносини Бога до світа. Пантеїсти люблять глузувати з Бога, що є поза світом, що пересуванем і напором порушає і рядить світом. Наколи би они хотіли тим сказати, що Бог є дійсно инший від сотворінь, то в ділі не можна би нічого замітити проти сего. Але они здає ся думають, що після віри християн стоїть Бог зовсім поза світом, на якійсь далекій планеті і звідти рядить і посуває світом і в сїм розуміню відкидаємо сю гіпотезу яко негідну і то з двоюкою причиною. Передовсім порушає Бог річи не лише виїшним напором, як на пр. стрілець стрілою, але склонностями і понуками, які вложив в природу річи при сотвореню. Їм вродженими, до їх природи належними склонностями і силами, порушає Бог річи, причім однак не є виключеним, що їх виїмково може порушати виїшним впливом, а не пересуванем і напором, лише чистим актом своєї всемогучої волі.

Далі, не треба уявляти собі Бога, яко нам чуже, від нас далеке ество. Він є всюди присутний. Де лише є сотворене ество, порушає ся і живє, там також є Бог, що своєю всемогучою присутністю удержує і управляє сотворіння. Він близший кождому з нас, як ми самі. Як каже святий Павло до Атенян: Він є недалеко нас;

бо в Нім живмо, порушаємо ся і всьмо.

Альфред: Дійсно, се безмірно достойніше і більше вдоволяюче пониманє, як материялістів, що хочуть Бога знизити до матерії.

Ректор: Тож коли материялізм і пантеїзм є нестійні і нерозумні, то лишає ся узнати лише теїзм яко мудрий погляд на сьвіт, то значить: прийняти личного, наймудрійшого і всемогучого Бога, що сотворив сей сьвіт з нічого і ним у-правляє, що єсть єго Господом і останньою ме-тою, як о сїм учить християнство. Лише з та-кою гадкою можна добре пояснити се поміченє, яке все і конечно насуває ся кождому розумно-му чоловікови, що всесьвіт не є ані одинокою одиницею ані одного мн о г о р о д н о с т ю, лише одиницею в множестві або однодушно уладже-ним множеством.

Альфред глибоко задумав ся і мовчав. Ректор пізнав, що на сей раз буде досить. Тож як найщирійше розпрацав ся з ним і обіцяв знов прийти другого дня.

В душі Альфреда шалїла могутча внутрішня борба, коли остав на самотї. Аж тепер розкрили ся єму очи, коли побачив глибину огиди без дна, на котрої берег завела єго легкодушність і слїпа віра в авторитет инших. Без достаточної причини, лише завдяки повазі деяких учених недовірків і їх високопарним словам, віддав на поталу віру молодости.

А що ще майже так само, як докази ре-

катора переконувало его про нестійність атеїзму, се було зрозумінє, яке знов стануло ему живо перед очи: без Бога нема авторитету. Коли що, то се ставало ему ясним і безсумнівим підчас его побиту на університеті. Тож заключив тепер, або треба з християнами вірити в Бога, або з анархістами відкидати всякий авторитет і говорити: *Ni Dieu ni maitre*.

Але анархізм се безглуздість, — заключав дальше. Як може бути ще мова про товариске житє, спокій і лад, про поступ і культуру, коли нема ніякого авторитету, коли кождий може робити, що хоче? Дикий заколот се конечно послідовність анархізму. Таж досвід доказує наглядно, що навіть ті, що в засади відкидають всякий авторитет, як социяльні демократи і анархісти, в практиці старають ся знов добити ся авторитету.

Тож коли атеїзм веде конечно до глупого анархізму, то і сам є нісенітницею. Бо засада, що конечно веде до нерозумних наслідків, мусить бути сама в собі нерозумна.

Так те серце, що гляділо правди, незамітно щораз більше вертало до віри дитинства. Одинокую причиною его безвірства були атеїстичні виклади професорів і товаришів. Колиж тепер ясно зрозумів нестійність такого поступовання, збудила ся в его серцю віра з повною силою, яку виссав з материнської груди, в якій був вихований і в якій виріс.

IV.

Вже була замітна зміна в серцю Альфреда, коли ректор прийшов на другий день. Вже в глибокій душі сказав собі Альфред: „Господи, я вірую, поможи мому невірству. Він прийняв ректора з милою усмішкою і щирим поданем руки. Лише не зараз признав ся до цілковитої переміни; хотів ще говорити о кількох питаннях, про котрі чув на університеті і бажав їх розв'язки.

— Дякую вам, отче ректор, — так зачав говорити, — за науку, якої я слухав минулих днів, що дуже розвеселили моє серце. Позвольте, що ще задам кілька дальших питань, які ще для мене неясні.

Перше питання відноситься до сотворення. Світ, який нині бачимо, є сотворений. Я радо признаю, що він не може бути вислідом якоїсь там купи кружляючих атомів, як о сім каже матеріалізм, рівнож не можна вго уважати виключною еманациєю божества, як се хочуть материїсти. А тоді лишає ся лише прийняти, що сотворіння і сотворене світа повстали з нічого. Але сотворене світа з нічого се суперечність, бо я нераз чув, що „з нічого не може бути нічого“. Сей принцип видає ся мені певним, і не дасть ся погодити з понятєм сотворення.

Ректор: Любий приятелю, наші учені виставляють собі дуже лихе свідощтво убожества,

коли з чимсь таким виступають проти християнства, що в кождім підручнику християнської філософії для початкових приходять під словом „закид“, де его збиває ся і пояснює ся.

Принцип „з нічого не буде нічо“ каже: „нічо“ не може бути ділаючою причиною, ані не може нічо спричинити, ані не може бути матерією, з котрої щось творить ся. Від Себе самого був Бог від віків. Він творить з нічого, значить тільки, що: Его могутість є так велика, що Він не потребує ніякої матерії, ні засобів, щоби привести до буття якусь річ. Вистарчить, коли Він узнасть то можливим, а Его вство с х о ч е.

Чоловік може лише через то щось нового сотворити, що він перемінює, або з іншими матеріями лучить ту матерію, яку має вже під рукою. Він потребує лише хотіти здійснити пізнане вство, а оно вже є. „Яко той рече и быша, той повелѣ и создаша ся“. (Пс. XXXII. 9). Чи се суперечність?

Альфред: Я не бачу ніякої суперечности.

Ректор: Певно, що ніхто не може знайти тут правдивої суперечности. Сила сотворення може лише додати значіння всемогучому і нескінченно совершенному вству і для того єсть сотворене певним доказом для безмежности Бога. Сотворити значить в твореню річий бути незалежним від усякої матерії і засобів; значить, якійсь річи дати встанованє лише актом волі. Але

хто може так ділати, мусить бути всемогучий. Єго діланє не є обмеженє матерїєю і засобами до сєго або до того роду річий, на певний час, до певного місця, але ровтягає ся на всьо, що Він може пізнати і хотїти. Так сотворїня виставляють свїдоцтво всемогучости, а через се також нескінченим совершеньствам Бога. Коли ви погідної ночі споглянули звїздистє небо, чи не відчували ви неописаною чувства і туги в душі?

Альфред: Так. Такий погляд викликував часто в моїм серцю рїд туги за далеким свїтом і часто насувало ся питанє, хто мешкає там поза звїздами, хто розсїяв по небозводї сї милїони свїтячих звїзд?

Ректор: Подібних вражїнь мусить зазнавати кожде незіпсованє серце, що думаючи споглядає з малого острова нашої землі в незмірний океан звїздистого свїта. Як учить фізика, свїтло переходить на секунду 300.000 кїльометрів або около 42.000 географїчних миль. Се єсть така віддаль, для якої на землі не маємо міри, Який же величезний простір має відбувати свїтло протягом одної години! Сих просторів не можемо собі навіть уявити! А однак кажуть нам астрономи на основї дуже правдоподібних обчислень, що свїтло з найдальше віддалених звїзд потребує бїльше тисяч лїт, щоби до нас дійшло! Тож як би Бог підчас Рождества Христа сотворив там звїзду в тих віддальах, то єї свїтло

по вісімнадцятисот літах ще до нас не дійшло би.

А сі зьвізди в тих безмежних просторах, они підчинені зовсім тим самим законам, що і мала планета, на котрій і ми коротко живемо; та сама рука, що носить нашу кулю, провадить і їх, як о тім красно пророк Варух говорить: „Господь посилаєть свѣтъ и идееть, призва єго и послуша єго съ трепетомъ. Призва я, и рекоша: придохомъ, возсіяша съ веселіємъ сотворшему я“. Бар. III. 33—35.

При таких розважаннях мусить чоловік переняти ся сьвятим жахом! З чувством власної нічевости і нужденности повинен чоловік віддати честь безмежній величи і величеству Сотворителя, котрого престолом є небо, а земля підножем!

Навіть деякі учені професори, котрих ви слухали тут в Берліні, при погляді на всесьвіт не можуть охоронити ся перед чувством власної нічевости і почеси достойного жаху до укритого величества. Один з них сам признає ся, що глибоше вгляданє в природу веде всюди на край Безмежного. Але они воліють прибрати всю вселенну в сьвітло божества. А тоді самому можна бути появою божества і не треба вже більше згинати коліна перед чужим божеством, приносити єму жертву і не бояти ся єго відвічних судів.

Безумні, що не уміють розрізнити рубця плаща Володителя від Царя предвічної слави!

А ми радше в покорі хочемо сказати з усіми християнами: „Господи, Господи нашъ, яко чудно имя твоє по всей землі, яко вознесе ся великолѣпіє твоє превыше небесъ. Яко узрю небеса, дѣла персть твоихъ, луну и звѣзды, яже ты основалъ еси“, (тоді питаю ся:) „Что естъ человекъ, яко помниши его; или сынъ человекъ, яко поспѣваши его?“ Пс. VIII. 2. 4. 5.

Альфред: Отче ректор, що ви тепер сказали про погляд на сьвіт у наших професорів, се можу цілком ствердити з власного досьвіду. Поверховний материялізм з єго пустими фразами про всемогучий случай, що спричинив сей сьвіт в сліпій грі з атомами, не може на довго заспокоїти мислячого духа. — З другого боку побоюють ся християнства з єго домаганнями покори і самовідреченя, наукою і вічною запластою. Для того кидають ся в обійми пантеїзмови з єго наскрізь вигідною релігією. Тоді говорять про почести для всесьвіта, про чувство власної нічовости і відлещують собі, що мають релігію, а однак живуть, як хотять!

Ректор: Цілком слушно. Вже Гете склонював ся до сеї пантеїстичної релігії чутя, що позволяє собі на найбільшу свободу в моральній області. А професор Ціглер з Штрасбурга навіть каже, що атеїсти мають часто більше „божественної іскри релігії в собі, яко багато строго

віруючих“¹⁾). Природна річ, що коли під релігією нічого іншого не розуміє ся, лише чувство зависимости від всесвіта і ту свідомість, що хтось є лише хвилиною в нескінченім процесі буття, тоді то тяжко мати багато «тої божественної іскри». У всякім случаю є така релігія чувства дуже вигідна, вигідна як старий шляфрок.

Альфред: Нераз чув я з катедр подібні поучні вислови про „правдиву релігійність“ новітніх приклонників рационалізму. Зразу уважав я ці вислови правдою, але пізнійше переконав ся, що се пусті шумовини. Се було смоквине листя котрим закривали перед суспільністю свої атеїстичні рани.

Ректор: Позвольте, що я знов поверну до нашої теми. Я хотів би ще вам показати, як то з атеїстичної точки погляду тисячі питань і загадок можна легко і добре розв'язати, а се по правді не малий доказ для правдивости атеїзму.

— Атеїст видає ся мені, як подорожний серед найтемнійшої нічної п'явки. Де він стоїть? Звідки прийшов? Куди йде? Що окружає его з усіх сторін? Він не знає. Він робить здогади, але все на конедь повертає до случаю

¹⁾ Sittliches Sein u. sittliches Werden.
p. 126.

і думає, що вже тим способом знайшов камінь мудрців.

А противно віра в личного, позасвітowego Бога єсть як сонце, що розганяє п'тьму нічну і розливає своє сьвітло на всі річи, що можна легко ориєнтувати ся.

Доперва з теїстичного становища розуміємо ціль, лад, красу і гармонію всесьвіта. О як чарівний є вид з гори на красну околицю в сьвітлі заходячого сонця; як то сияють в єго золотих лучах гори-доли, ріки-озера, села-міста, ліси-поля. А там високо в багровім вечірнім сяєві стоїть великан неба, що на єго зводі вже лагідно тремтить вечірня зірниця, віщунка звїзди-стого війска. Се лише малий образ, хвилева фотографія, яку стало, богато і різнородно подає природа. Материялізм не в силі пояснити порядку і гармонії. Крім безмежного числа малих атомів і божества случаю, не має материялізм нічого більше.

Теїзм противно поясняє все дуже просто, природно і добре. Чим є закон притягання в материяльнім сьвітї, тим є для загалу всіх річий, відвічний закон, розумна Божа воля, що все сотворила з нічого і уладжує все в найліпшій цілі. А сею найвисшою цілею є прославленє Бога і вічне щастє розумних сотворинь.

О так і блаженство чоловіка є новим доказом для правдивости теїзму. При-

знаєте мені, що кождий чоловік стремить конечно до совершенного щастя.

Альфред: Прошу мені пояснити ближе се питанє.

Ректор: Під совершенним щастєм розуміємо стан, в яким єсьмо вільні від всякого зла і маємо всяке бажанє добро. Чи не признаєте мені, що кождий чоловік з конечности і несамовільно обминає всяке зло і стремить до совершенного посіданя добра?

Альфред: Се признаю.

Ректор: І дійсно, чоловік все і всюди конечно бажає, щоби був щасливий і заспокоїв всі бажаня свого серця. Оден бачить своє щастє в змислових розкошах, другий у великих достатках, третій в чести і славі: але всі хочуть бути щасливими. А однак як глибоко вкорінює ся в людске серце бажанє безсмертности, бажанє вічного, не проминаючого щастя! Сего бажаня не можна заспокоїти. Оно доводить чоловіка до безвпинних грудів. Для того то чоловік ще і на гробі засаджує знамя надії.

І яке щастє може подати чоловікови атеїзм? Нічого, лише короткі розкоші сего земского житя, а опісля по безцільнім житю порожню бездну „нічого“?

О ні, мушу поправити ся і атеїзм видить, що людске серце бажає совершенного щастя і оно показує чоловікови щастє. А яке? Хотяй ми колись помандруємо до вічної ночи „нічого“, —

так думає професор Ціглер ¹⁾ — то не потребу-
ють нас лякати сумні мари будучини. „Вже на-
перед в душі можемо тішити ся картою історії,
що на ній колись буде зазначена і добре оціне-
на участь нашого покоління в розвитку культури
суспільности“.

Альфред: А може се є жарт?

Ректор: Жарт? зовсім ні, се він писав як
найповажнійше; подібні вислови знаходимо у
многих вияшних учених, що відпали від хрести-
янства. І они приневолені так говорити, бо пі-
сля них нема вічного життя, тож високопарними
словами і пустою балаканиною хочуть розве-
селити серце, або бодай бажають се зробити.

Однак кожним нервом протестує людске
серце проти такого безрадного погляду. Десь і
колись бажає оно бути щасливе. Влучно сказав
раз В. Гумбольд: „Як би ми не були вже
неначе вивіновані сею сьвідомостию (безсмерт-
ности) на землі, то дійсно булиб ми дуже не-
щасливі“ ²⁾.

І — слава Богу — можемо бути совер-
пенно і вічно щасливими, як схочемо. Се нуж-
денне житє на землі, се лише час нашої ман-
дрівки, нашої проби; смерть, се брама до віч-
ного міста Бога. На вершку сего міста яснє
корона, що має колись украсити нашу голову,

¹⁾ Ibid. p. 142.

²⁾ Brief an eine Freundin II. 270.

коли удержимо ся вірно аж до смерти в службі нашого Господа.

Атеїзм протівно рабує чоловікови всю і всяку надію на щаслившу безсмертність і за-копує через те всякий природний порядок.

Альфред: Се оспорюють наші професори з найбільшою рішучістю. Нам казав професор Г., що моральний лад повинен бути оснований сам на собі і не потребує „відпорв“ боязни і надії.

Ректор: Певно, що так кажуть атеїсти учені; але красних, милозвучних фраз не можна примінити до практичного життя. Заховане морального ладу домагає ся нераз від кожного чоловіка не одної, тяжкої жертви. Для добра родина і вітчизни мусить підчинити свої зміслові склонности розуму, свої самолюбні бажаня. Се вимагає покаяня, жертви і борби і то борби, що аж кінчить ся послідним віддыхом. „Якоже наємника повседневного життя чоловіка на землі“¹⁾. В сій борбі треба нераз жертвувати не лише всі свої дочасні справи, але і життя.

А що має приспособити людей до сеї борби, до сих жертв, коли нема вічного життя, коли віра у вічну заплату є пустим нерозумом?

Павльзен пише: „Вже нераз розважувано питає: в чім лежить тайна житєвої сили

¹⁾ Йов. VII. 1.

католицкої церкви, котру так часто засуджувано на смерть і про котру думано, що вона вже замерла? І що він відповідає: „Властива тайна о в тім, що в ній мужчини і женьщини все знаходять силу жертвувати своє житє“. Хотяй се були лише одиниці, то так дорогоцінною і діяльною була жертва, що она могла переважити приманливий і погубний вплив у тих, що в церкві гляділи свої вигоди¹⁾.

Що тут говорять ся про многих, котрі в церкві гляділи вигоди, се можна вибачити протестантському ученому. Але щоби лише одиниці були, котрі своє житє приносили в жертву, се зовсім неслухно. Не хочу наводити тут великого числа Мучеників і Сьвятих, яких видала Церква у всіх часах. Я вказую лише на много соток тисяч монахів і монахинь, що в католицкій Церкві безкровно жертвують своє житє в службі Бога. Обітом убожества зрікають ся всякого особистого посідання і дїдичтва, обітом чистоти зрікають ся всіх розкоший, які подає родинне житє, а обітом послуху вирікають ся вільної розпорядимости самим собою і віддають ся зовсім на службу бідним, опущеним, хорим, прокаженим і невіжам і то на ціле житє. Перед кількома роками пожертвував ся О. Даміян Де-

¹⁾ System der Ethik I. 141—2.

в естер зовсім на службу прокажених в Мольоках і то з певним наміром самому незадовогу попасти в сю страшну хоробу. Навіть много некатолицьких часописий виразило явно своє здивоване про такий героїзм, — особливо в Англії і північній Америці. Але і щож? Чи се така рідкість в католицькій Церкві? Такі заклади для прокажених є у всіх частях сьвіта і всюди зголошує ся много монахів на службу сих бідаків. Подібно має ся річ з усіми заразливими хворобами. Чи впрочім інші монахи, що все в сьвіті дали би, щоби своє житє посвятити службі хорих, заслугоють на меншу похвалу? Їх героїство може нам менше впадати в очи, а однак оно не єсть менше.

Але в чім лежить тайна сего невмиручого духа саможертви в католицькій Церкві? Замітна річ, що Павльзен не задав собі такого питання! А оно таке цікаве. Яка відповідь? Віра, надія і любов, сі три слова все виражають. Віра в Бога, надія на вічне житє, для котрого теперішне житє є лиш присінком, творять основи сего духа саможертви, а любов Бога, розпятого за нас Спасителя є єго коренем. Возьми сі три чесноти, то нема і духа саможертви.

Без надії на вічне житє тратить велике множество людей всяку моральну підставу. Возьмім лише кілька примірів з практичного житя. Хтось бачить, що єго підприємства упадають, що наступить упадок. Він міг би стати знов

на ноги, але нечесним, негідним способом. Покуса зближає ся що раз ближше і шепче до уха: по що зволікаєш, бери ся до діла, ніхто не побачить. З смертю всьо кінчить ся! І що може єго склонити до вірного сповненя свого обовязку, коли віра в позагробову заплату се пуста недорічність?

Иншому стоїть суперник на заваді. Він міг би єго може усунути, але коштом совісти, брехнею, клеветою, або чимсь гіршим. Що має єго спонукати жертвувати свої земські справи домаганям совісти, коли совість єсть нічим иншим, лише прибраним чувством, або лише гадкою мого розуму без огляду на вічного Законодавця і Судю, що вглядає і в найтайніші закутини серця?

В таких случаях — а они нераз приходять в житю кожного чоловіка — не вистарчають красні фрази о „милім вдоволеню слухности“ або „блажене чувство сповненого обовязку“! Чого учать нас величезні злодійства, що вяжуть ся з іменами: Панама, Ванса Романа і т. д., щоби не говорити про близші приміри? Героями сих обманьств є майже без виїмки атеїсти і приклонники независимсї моральности.

А тепер ідіть між широкі верстви народа, котрого жите є ненастанною борбою з лихолітєм, що лише тяжкою працею може заробити на щоденний хлїб. Скажіть єму: Поважай державні закони, не завидууй багатому, будь трудящий,

тверезий, стережи ся обманства супроти хлібодавців, а особливо держи ся осторонь всяких небезпечних змагань партії перевороту. Що поможуть такі фрази, коли нема вічного життя, коли чоловік є нічим иншим, лише дальше розвиненим зв'язком, що повстав з намулу, якийсь час побродить по тім мулі і знов в нїм щезне?

Для того справедливо каже святий Павло: „Аще бо по чоловіку со зв'яремъ боряся въ Ефесѣ, кая ми польза, аще мертви не возстають; да смы и пісмъ, утрѣ бо умремъ ¹⁾).

Тож коротко повторю: наука, що підкопує моральний порядок, не може бути правдивою. А що, як я вказав, атеїзм підкопує весь моральний порядок, то він не може бути правдивий.

По сих словах встав ректор, щоби попрацати ся. Спосіб, як Альфред слухав єго викладів, nereконав єго, що ласка побідила.

І дійсно знайшли виклади ректора про атеїстичну моральність могутий відгомін в душі Альфреда. Се було лише потвердженням того, що сам пізнав з власного помічення: в атеїстичних кругах є моральність дуже часто лише цвітистою фразою про чесноту і чесність, під тим однак криє ся наге, низке самолюбство, она є лише вінцями прикритим, гнилим гробом.

¹⁾ I. кор. XV. 32.

V.

Слідуючого дня розпочала ся знов розмова. Одною з трудностей, яку найчастійше висувано проти християнства, були чуда. Альфред бажав раз основно розслідувати се питанє, тож почав:

— Християнська релігія основана на чудах. Але новітні науки висловили ся одногосно проти чудес. Оден професор казав нам не раз, що віра основана на чудах, се відреченє від науки.

Ректор: Відома річ, що наші професори все промовляють в імени науки. І нічого не можу замітити, коли они придержують ся своїх природничо-наукових студий; але коли они липають сю область і все в імени науки промовляють про філософічні і богословські питава, то проти такого поступованя треба виступити з всею рішучістю. Гординою націховані бесіди про науку не є справдешньою наукою. Бо инакше були би социяльні демократи найбільшими людьми знаня, коли на їх устах не мовкне слово: знанє, наука.

— Які є заміти, котрі они наводили проти чудес?

Альфред: Чуда є неможливі, бо противлять ся законам природи і навіть з теїстичного становища не лицюють Богу.

Ректор: Правда, що ви мені вчєра признали, що закони природи, як і взагалі всі закони

вимагають вперед законодавця. Чи се суперечність, коли законодавець зробить виїмку із своїх законів?

Альфред: Чудами сам Бог собі противорічить, бо хоче, щоби бережено природні закони, а zarazом хоче, щоби їх не бережено.

Ректор: Чи який король противорічить собі, коли загально хоче, щоби виконувано закон, а і zarazом застерігає собі в деяких рідких случаях з особливших причин відступити від закона і від них звільнити?

Альфред: Певно, що ні.

Ректор: Тож длячого мав би собі Бог противорічити, коли Він то само робить з огляду на свої закони?

Альфред: Мабуть се не лицюс Богу, і є певним знаменем хиткості, коли змінє свої закони.

Ректор: Чуда не треба зовсім розуміти, яко зміну природних законів. Подібно як король, що в особлившій случаю з певних причин звільняє від закона і его зовсім не зносить, ані не змінє, але якраз скріпляє, бо дає зрозуміти, що на се треба особливого дозволу, щоби не берегти закона, так і Бог через чуда не зносить природних законів, а радше їх скріпляє. Що до своєї природи є чудо виїмкою єствуючого закона і доперва через єствуючий закон стає чудо можливім.

Альфред: Але на всякий случай чудо являє

ся помічною поправкою ествуючого світового ладу і се недостойне Бога, щоби Він безмежний, як не добре виобразований мистець, або майстер робить поправки на Своїх творах.

Ректор: Чудо не є направкою установленого Богом ладу. Вже від віків примістив Бог чуда в Своїм світовім уладженю і то в тій цілі, щоби чоловікови висвідчити особливше добродійство, або щоби удостовірити своїх посланників до людей і Своє обявлене печатю божества. Колиб хто уздоровив виключно водою сліпородженого, чи таке виліченє не треба уважати надзвичайним доказом того, що хтось єсть від Бога післаним пророком, особлившим приятелем і любимцем Бога?

Альфред: А однак таки чуда противлять ся законам природи.

Ректор: І се ві. Чуда природи є лише сталим рівномірним родом і способом, як річи ділають після своєї природи. Але сей спосіб діланя вже наперед предвиджує, що ествують всі конечні услівя до діланя. Коли є всі услівя, то запалює ся огонь, камінь спадає на діл і т. д. Чиж Всемогучий не може змінити сей спосіб діланя так, що Він або не допускає до діланя потрібних умов, або кладе перепони діланю або також доповнює сили природи і робить їх спосібними до висшого діланя? Чи се суперечність, що Бог зберіг при житю трох молодців в огненній печи мимо жару огня? Або що Він звичай-

ною водою привернув нагло зір сліпому? Чи ісе мала би бути суперечність, що Всемогучий, котрий сотворив чоловіка з нічого, знов приверне до життя, як той умре?

Альфред: Коли ми вже раз згодимо ся на виїмки в законах природи, тоді нема що говорити про певність природничих наук. Бо природничі науки впевняють про беззглядно безвиїмкову важність законів природи. Ще добре пригадую собі, як нам з великою певністю сказав професор Е. Целлер, що „Христос для того мав віру в чуда із своїми сучасниками, бо так Він, як і они не мали понятя про закони природи і їх незмінчивість“¹⁾.

Ректор: Чуда зовсім не нівечать точности природничих наук. Фізик, що науково поступає не ставить своїх тверджень абсолютно, лише услівно. Приміром, він не скаже: кожде тіло, що спадає, відбуває на секунду тільки — а тільки метрів дороги, лише він каже: коли тіло безперешкоди спадає на землю, то оно в тільки а тільки секундах відбуває тільки а тільки метрів дороги. Сей закон є беззглядно певний і не має ніяких виїмок; і Бог не може робити з того виїмок, подібно як не може зробити, щоби в трикутнику всі кути не були рівні двом прямим. Але коли насуне ся перепона, приміром:

¹⁾ Zeller: Vorträge und Abhandlungen I. (2. Aufl. 537) (Strauss u. Renan).

Божа всемогутність спинить тіло в паданню, то се не є ні проти тверджень фізики, ні науки.

Подібно має ся річ з иншими природничими науками. І они ставляють своє твердження лише услівно. Хеміки кажуть: коли получать ся два атоми водня з одним атомом водня, то з того повстане вода. Але они не кажуть: У всіх случаях, коли зближимо до себе кисень і водень, повстане дійсно вода. Після природи річи сподіване діланє може бути раз здержанє або не предвидженою перепною, або Божою всемогучостою. Се чейже не противить ся науці.

Альфред: В усякім случает не заслугують на віру оповіданя про чуда. Коротко скажу вам, що нас з огляду на се научив професор Целлер: „Чудо се подія, що стоїть в суперечности з анальогією всякого досьвіду і як раз се є сутію і понятєм чуда... Тож коли розходить ся о достовірність якогю чуда, то иншими словами значить се: що є правдоподібнійше: чи тут в дійности щось стало ся, що не відповідає аналогії нашого загального досьвіду, чи то переконанє, якє о тім оповідає, єсть ложне? В так поставленім питаню містить ся також і відповідь. Бо коли правдоподібність якогю припущеня дасть ся лише справдити як раз лише після єго згоди з иншими, правдиво узнаними і коли ми на підставі нашого досьвіду маємо доказів без числа про неточне виконанє, невірне переданє, свідомє і несвідомє вигадуванє... то навпаки про певно

удостовірене чудо не маємо... ані одного доказу, так що нема случаю, що історик без порівняня не міг би прийняти яко річ правдоподібнішу, що має скорше до діла з неправдивою поголоскою, як з чудесною подією. Тож коли Штравс уважає чуда неісторичним обманом, то поступає лише так, як критик без упередження повинен поступати ¹⁾.

Ректор: З всякою почесністю відношу ся до професора Целлера, яко автора історії філософії, але впрочім є він дуже несамостійним приклонником чужих теорій; особливо дуже наслідуює він професора Давида Штравса, сего по-верховного і огидного противника християнства і то майже всюди на сліпо. Як раз у виданим ним ділі зраджує пан професор як найбільшу недостачу логіки. Він хоче доказати, що оповіданя про чуда не заслугують віри. І як се зачинає? Він попросту впевняє, що нема і одного, певно доказаного чуда, що они є лише правдоподібні; зробивши таке заложенє, доказує опісля дальше: се правдоподібніша річ, що оповідає про чудо є ложне, як щоби се стало ся, що суперечить аналогії нашого досвіду. Тут знов явно ставить яко тверженє то, що повинен був

¹⁾ Die Tübinger historische Schule (Zeller-
ibid. 304—314).

доказати, а іменно, що оповідання про чуда є непевні.

Таке твердження єсть не лише самовільне, але і явно ложне. І дійсно, чому ми не мали би мати повної певности з огляду на чуда? Чудо се подія, котра може підпадати під змісли, котру можемо зарівно добре помічати, як всяку иншу зміслову подію. Що хтось вмер, чотири дні лежав в гробі, видавав вже немилий сопух, се можна з такою самою певністю ствердити, як і подію, що хтось був хорий і по щасливій операції подужав, або подію, що Цезара забили, що Ганнібаль перейшов через Альпи до Італії, що Наполсона осаджено на острові Ельбі, звідки утік. Для чого в тім случаю не мали би ми мати тої самої певности, що і в другім?

Впрочім я в тім щасливім положеню, що повазі філософа Целлера можу протиставити повагу історика первостепенного а то А. Фр. Гфререра. І сей великий історик, яко студент протестантської теології стратив віру через раціоналістичних професорів і був того переконання, що християнство повстало зовсім природно; що оно не є нічим иншим, лише мішаниною філософічного жидівства, жидівської правовірности, разом з грецькою філософією і мітологією. Але він хотів дійти до правди власними студіями і зобов'язав себе лише одним, достойним історика, правилом: Коли з підмогою своїх історичних дослідів дійду до неситно удо-

стовіренних надприродних подій, то їх прийму, і піддам ся їм без огляду на то, чи они згідні з моїми дотеперішними поглядами, чи ні. Видите, він ставив розум понад партійні згляди.

Гфререр віддав ся тоді студиям жерел, що відносили ся до перших віків християнства, і чим більше вглублював ся в сі студії, то тим самовільнійше зростало в нім бажанє, узнати воскресенє Ісуса з Назарета без сумніву удостовіреною історичною подією. Послання сьв. Апостола Павла, котрих правдивість може оспорювати лише безумний, ціла поява сего Апостола від єго навернення перед Дамаском аж до мученичої смерти, разом з уєїм, що оповідають перші два віки про віру, мужество визнаваня віри, про торжественні часи, про житє Хрисіа, виступили з такою силою за історичний характер тої події, що він приневолений був собі сказати: Коли їх по просту не прийму, то не маю права уважати достаточню доказаню яку будь історичну подію старини; бо ні одна з них не дасть ся порівнати що до вартости і певности сьвідочств з подією воскресеня Ісуса ¹⁾. І чесний історик, котрому передовеїм розходило ся о правду, став знов віруючим христи-

¹⁾ Порівнай Stimmen aus Maria-Laach XXI. 123—125.

янином, а навіть став католиком, бо переконався, що лише католицька Церква так узнавала Ісуса, як повинна его узнати, коли Він є правдивим Богом.

Так Гфререр, історик. Яке значіння мають супроти таких свідочств і доказів скептичні філософи як Гуме, Штраус і Целлер, котрі впевняють, що нема ніяких певно доказаних чудес.

Альфред: Маєте слушність, отче ректор. На мій погляд се не є зовсім історичні розважання, які не позваляють професорови Целлерови вірити в чуда, се лише недоказані філософічні погляди. Бо я зовсім добре пригадую собі, що він говорив про одну свою розправу о воскресенню Христа: „В правдивість такої події не могли би навіть вірити тоді, хотьби она ще раз так сильно була доказана¹⁾).

Ректор: Сей висказ походить від Д. Гумого а наші атеїсти пильно наслідують англійського скептика. Се дуже замітна річ у наших невірних учених, що чванять ся своїм позитивізмом і все відкликають ся на події. А коли події незгоджують ся з їх наперед урочним поглядом, тоді їх відкликають.

Тут хочу ще згадати про иншого ученого, що дуже замітно висловляє ся про критичні за-

¹⁾ Zeller: Vorträge u. Abhandlungen I. 543. (Strauss u. Renan).

сади новітніх істориків з огляду на всьо над-природне: Професор Е. Маєр (в Галле) пише: „Абсолютним мірилом того, що взагалі в людських взаєминах є можливе, полишиться все послідною і найпевнішою інстанцією історичної критики. Коли читаємо про людей, котрі були високі на 10 ліктів і жили 500 літ, ми відкидаємо таке припущенє, хотьби оно ще раз так добре було доказане. Коли пізнаємо, що найліпше доказані події „жерел“ є річево неможливі, то лишає ся нам вибір, або жерело узнати ложним, або єго автора обманцем, або легководушним, безкритичним чоловіком. Хто узнає Корнемана засаду доброю, (щоби новітна критика старала ся звалити і найліпше доказані події жерел) той повинен таке ж признати строго-методично переведений доказ, що сьвятий Бернгард творив чуда і був длятого дійсно від Бога натхненим сьвятим¹⁾.

Сі слова є многоважні. Коли щось переходить границі того, що взагалі в людських зносінах є неможливе“, то се відкидає „історична критика“. Тож хотьби ще раз так непохитно доказати воскресє Лазара, воскресє Христа

¹⁾ Vergl. Jahrbücher für National-Ökonomie u. Statistik Conrad (3 Folge XV. 59 Anm.).

і інші чуда, то проф. Маєр їх заперечує, бо они не є можливі, то значить, бо він їх уважає неможливими! І се називає ся вільне і неупереджене досліджуванє!

Альфред: Дякую вам, отче ректор, Ваші виклади вдоволили мене зовсім. Я маю ще один сумнів, про котрий бажав би я радо поговорити з вами, але бою ся надуживати вашого часу і терпеливості.

Ректор: Така боязнь зовсім безснoвна. Але я бою ся напружувати своїми викладами ваше слабе здоровле. Длятого раджу вам відложити до завтра дальші наші розмови.

Альфед привняв раду з подякою. Він чув потребу остати на самоті, щоби спокійно розважати над тисячними питаннями, які ворушили ся в єго душі з усіх сторін.

Коли слідуєчого дня прийшов ректор, почав Альфред: Послїдна трудність, отче ректор, про яку я вчєра згадував, відносить ся до лиха в сьвітї. Ся трудність датус ся у мене не від нивї і не з викладів а признаю ся, що до тепер не маю на неї доброї розвязки.

Тож питаю ся, чи се можлива річ, щоби Бог сотворив такий сьвіт, повний всякого лиха? Таж Бог нескінчено совершенний і добрий. Тож коли Він є Сотворителем сьвіта, то чому сьвіт не мав би бути чистим образом Єго нескінченого совершеньства, чистим відбитком Єго любови і доброти? Нескінчено добрий може лише

добра хотіти і добро подавати. Тож звідки бере ся безмежне море лиха і болів, хороб і страдань, гріхів і злочинів, що викликають майже безустанні слези і ділають сей сьвіт падолом слез?

Ректор: Питанє, вами поставлене, є найтруднійше в ділій науці релігії. Оно є так старе як люди. Від давна занимали ся ним поганські мудрці, але аж християнство розвязало єго зовсім добре.

Щоби в сїм труднім питаню поступати як найобережнійше, треба розрізнити два роди лиха: фізичне і моральне лихо. Хороба, біль, сліпота і таке инше се лиха фізичної природи; а гріх, та, як хто хоче, то і кара се лихо моральної природи.

Наперед будемо говорити про фізичне лихо. Сподію ся, що кілька точок легко вас о тім переконає, що таке лихо не противить ся Божій мудрости і доброти.

Передовсім треба стеречи ся надмірної пересади, якої допускає ся нинішний зідли-вий рід посимістів. Коли слухаємо Шопенгавера, Гартмана з їх приклонниками, то здає ся, яко би земля була поганою собачою ямою, котра є пристановищем лише болю і голоду, де житя не розвеселяє милий сонячний промінь. Але чи так є дійсно? Таке може говорити лише зовсім огірчений, пересяклий відразою до житя. Але хто зберіг трохи веселости і безсторонности, той видить у сїм сьвіті щось иншого. А як?

Щоденно подають вам штуки і науки нові роди дїбр і розкоший і так поступаємо від одного сьвята радости до другого і ми маємо відвагу все парїкати на нещасне жите? Ні! ми невдячні сотворїня, не гідні нечислимим добродїйств, якими нас Бог що дня обдїляє так щедро. Чи ми не подібні до дивачних, гордих жебраків, що не знають слів подяки і радости, лише все беруть щедрі дари з бутним воркотанєм.

Але і мимо всеґо добра і краси, яка є на землі, є також много терпїня і хрестів! Хто міг би се заперечити? Та чи за се маємо обвиняти Сотворителя? Щоби справедливо поступити, то на всякий случай повинні ми віддїлити від сих терпїнь ті, які самі собі причинили. Чи мають люди обвиняти за се Сотворителя, коли що день стягають на себе хориби і терпїня рїжного рода неумїренностю, лїнивством, гнївом і иншими пристрастями? Чи також мають право обвиняти за се Сотворителя, коли собі взаїмно спричинюють тїлько лиха злосливостію, ненавистію, відразсю, несправедливостю, крадежію, убїйством, суперечками і вїйнами? Таж вперед, нїм зачнемо гнївати ся на Бога, удармо ся трохи у свої власні груди! Ту велику часть лиха на сьвітї повинні ми приписати собі самим.

А що відносить ся до инших неминучих лих у сьвітї, то треба вперед замїтити, що деякі лиха конечно впливають з ества сотворїнь. Сотворїня не можуть бути всесторонно і безгля

дно совершенні. Вже то, що они сотворені, виключає безглядне совершенство. Тож і безглядно совершенний світ є внутрішню недорічністю.

Приміром, чоловік є єство, яке складає ся з тіла і душі і для того вже з уроди підлягає утомленю, холодови-голодови, хоробам і смерті. Бог може знести се лихо в части або зовсім лише надприродним впливом. З вольної доброти уділив Всемогучий першому чоловікови нездібність терпіня і безсмертність. Але чоловік стратив сі дари через гріх і попав через се вже в природи походячу в неміч і склонність до упадку.

Особливо дів ся багато лиха нерозумним сотворіням з їх відносин до чоловіка, нерозумні річі мають подати чоловікови помешканя, поживи, одежи, оружя, орудий ітд. Але се призначене можуть осягнути лише тоді, коли їх зовсім або в части знищить ся. Ми навіть бачимо в цілій природі, що повстане і удержане одної річи залежить від знищення другої.

Що до болю звірят і людей, то він є конечним способом самодержання. Він остерегає живуче єство перед грізною небезпекою і сильно склонює его оперти ся руйнуючим впливам; так можливо найліпше запевнити своє єствованє.

Всі сі фізичні лиха є вкляпци для чоловіка вправді гіркою, але успішною школою чесности. Бо де без зла була би терпеливість,

відвага до саможертви, діяльна любов ближнього і милосердя? Певна річ, що численні є терпіння, яким улягає людство, але рівно численні є також чудесні цвіти християнської терпеливості, милосердя, героїчного духа саможертви, що не покидає аж до смерті. Коло струї терпінь і болів пливе також струя милосердя, любови і терпеливості. Якою була би історія людства без чудних цвітів саможертви милосердя, що ростуть при її дорозі і веселять Боже око?

Хрести і терпіння здержують також чоловіка не глядіти ціли в земських річах і через те забувати про своє вічне призначенє. Біда учить молитви і споглядати з новим довірем в гору, звідки має прийти поміч. На останку смерть, се найбільше з всіх фізичних лих, стало нагадує чоловікови про марність всіх земських річей і понукає его рішучо, все приготовляти ся на прихід Божого Сина і в радості чи смутку всі свої бажання і надії звертати до неба, де мають бути отерті всі слези з очей вибраних.

Альфред: Се признаю, що з фізичного лиха не дасть ся виснувати ніякий основний закид проти Божої доброти і мудрости. Але треба заравом додати, що се є особливо моральні зла, які мені тяжко погодити з Божою добротою і всесвятостю. Як може найсвятійший і наймилосерднійший Бог допустити до гріха, а

через те до вічної погуби так многих людей, коли то єму спроможно, всьо то здержати?

Ректор: Зовсім справедливо порушили ви справу „допущена“ гріха. Добре, що уявляємо собі, як Бог відносить ся до гріха. Бог, яко такий не хоче гріха. Він не може єго стерпіти, і бути єго причиною. Протівно, Він гидить ся ним, забороняє єго творити і так сказатиб здержує волю сотворінь, склонних до гріха, погрозами і обітницями, щоби лише відвернути від зла. Бог позваляє чоловікови уживати свободи, а через те і має чоловік спроможність надуживання волі. І се не стоїть в суперечности з Єго св'ятостю, мудростю і добротою.

Передовсім треба се мати на тямці, що нагода грішити є зовсім оправдана єством розумного сотворіння, що Бог при Своїй всемогучости не може сотворити ніякого розумного єства, котре вже само з себе і силою внутрішних природних понук не могло грішити. Се тверденє винимаю з творів найбільшого мислителя, св. Томи з Аквіну і коротко представлю вам доказ, як єго переводити.

Всьо поступованє і діланє в св'іті повинно в послідній ціли відносити ся яким будь способом до Бога, яко першого мотора. Нерозумні єства ідуть силою конечности за понукою виходячою від Бога а навпаки розумні сотворіння можуть оперти ся сій понуці, оперти ся Божій

волі. Се містить ся в розуміню їх свободи. Як би они все конечно ішли за Божою понукою, то они були би обмежені до певного круга ділання а через те не були би вже вільні. Тож можливість опору сотвореної волі проти Божої волі є узаasadнена в природі вільної волі і сотворінє вже з природи не спосібне до надуживання волі, т. є. гріха, містить в собі суперечність¹⁾.

Альфред: Але в самої можливости не впливає ще надужите волі. Мимо сего має Бог тисячі способів і доріг, щоби здержати гріх. А чому сего не зробив?

Ректор: Сего чейже не можете від мене домагати ся, щоби я вам відкрив всі тайни Божих плянів. Се було би глупою зарозуміlostю, хотіти змірити ліктем нашого малого розуму недостижимі глибини божества. Ми можемо лише за Апостолом покірно сказати: „О глубина богатства и премудрости и разума Божія! яко неіспытанія судовє єго, и неизслѣдованія путіє єго.

¹⁾ I. Thomas De verit. 924 a 7. Dicendum quod nulla creatura nec est nec esse potest. cuius liberum arbitrium sit naturaliter confirmatum in bono, ut hoc ei ex puris naturalibus Conveniat, quod peccare non possit. То same y Scotus-a.

Кто бо разумѣ умъ Господень; или кто совѣтникъ ему бысть?«¹⁾.

Мимо сего можемо робити правдоподібні припущеня, як Боже провидѣне заховує ся зглядом гріха. Ви як раз тепер мені признали, що до природи сотвореного розумного ства належить здібність грішити і лише виїшними; так сказатиб штучними способами можна її здержати. Чи Бог обовязаний уживати всіх сих способів? Чи Бог приневолений в певній мірі силувати сотворіня до доброго, або уживаючи надприродних способів, заохочувати до доброго майже силувати? Не маємо підстави про се впевняти. Чи не відповідає се скорше мудрости Бога, що Він звичайно лишає сотворіня своїм природним кругам діланя?

Альфред: Чи не правда, що коли оден чоловік бачить другого в небезпеці, в нещастю, то обовязком его помочи ему, охоронити его перед нещастєм? Чому любов-Бог не мав би зобовязати безмежно Благого, щоби хоронив людей від гріха і вічної смерти, коли се є в Его силі?

Ректор: Я тїшу ся, що ви ужили сего порівнаня. Вже сьвятий Тома згадав і обговорив се яко закид проти Божого провидїня²⁾. З сего можете пізнати, що нинїшні вороги віри ледви

1) Рим л. XIII. 33—34.

2) S. Thomas 1. q. 22. a 2 ad. 2.

чи здобудуть ся на такий закид, щоби єго не обговорили і розв'язали великі Божі учені в минувших віках.

Коли пан настановить сторожа, щоби він стеріг єго городів, то сей не сьміє допустити, щоби хто закрав ся до них, робив шкоду і обкрадав. Як се єму спроможно, повинен старати ся се спиняти. А коли сего не зробить, то не виповняє свого обов'язку і заслугує на кару. Але пан може се терпіти, що злодій вкраде ся до города і зробить шкоду. Він є паном города і може се допустити, коли так єму подобає ся і має на се розумні причини.

Так і Бог поставив чоловіка, щоби стеріг себе і своїх ближних, як лише се може зробити після спроможности своїх слабих сил. А коли сего не зробить, то занедбує Богом наложений обов'язок і заслугує на кару. Бог є паном людей, они Єго ділом. Він супроти людей до нічого не є обов'язаний, лише до того, до чого обов'язав ся Сам супроти себе, Своєї мудрости і доброти. А чи Єго доброта і мудрість обов'язують до того, щоби Він здержував надужите волі всіми способами, які Він має до розпорядимости? Таж ми вже бачили се, що сего не можна доказати. Що правда Бог є обов'язаний супроти Своєї мудрости, що всьо підчиняє найбільшій цілі сьвіта, Свому власному призначеню. Але гріх не здержує Єго від того, як се зараз будемо бачити. Він обов'язаний дальше супроти

Свої доброти, що вивіновує чоловіка всіми до вічної щасливости потрібними засобами, так що чоловік може бути зовсім щасливий, коли лише сего по ширости бажає. Але мав би бути Бог присилуваний в усіми засобами своєї могутости вабити чоловіка до неба?

Певно, що ні. Як раз Бог не є слугою, лише Господом чоловіка, а найбільшою і послідною ціллю сьвіта не є щастє чоловіка, лише прославленє Бога. А до сеї ціли повинен причинити ся також і гріх. Дятого каже так красно сьв. Августин, що Бог не допустив би зла, як би не був такий добрий, щоби міг із злого видобути добро.

Як приміром красно обявляє Бог Своє безмірне милосердє, лагідність і довготерпеливість супроти грішників, як довго они живють на землі! Як завсїгди Він готовий заплатити ласкою замісь справедливости! Добрий Пастир іде грішникам на зустріч, старає ся їх склонити до покути внутрішними і внішними осторогами і ласками і все готов приняти в вітцївські обнятя правдиво каючих ся. І мимо всяких прикrostий не відказує їм потрібних ласк, позволяє їм брати участь в усіх добродійствах, якими щоденно обдаровує людей.

Як показує відтак Свою силу і мудрість, коли Він знає обернути на останку всї напади безбожників на добро вибраним і на переведенє Своїх намірів! Часто безбожників прои-

ти своєї волі орудиями вічної мудрости і сили! Як наостанку виявляє ся Єго сьвятість і справедливість, вже часто в сїм житю, а цілком у вічності! Ніколи не мали би ми такого понятя про огиду гріха і про безмежну сьвятість і справедливість Бога, як би они не були записані явними огненними буквами над брамою вічності!

Погляньмо ще на діло відкупленя, як красно відбиває ся в нїм божественна доброта, любов і мудрість! Що кажуть нам о Божім милосердю ясла, хрест, кивот! Дійсно, що тако возлюби Богъ міръ, яко и Сына свого єдинороднаго далъ єсть, да всякъ вѣруєй въ онъ не погинець, но имать животъ вѣчний¹⁾.

Чи не повинні ми з Церквою з подиву воскликнути: „О щаслива вона, що дарувала нам так чудесного Спасителя“. Чим був би сьвіт без сьвітла і сили, що походять з хреста, чим був би без кивота, що в нїм Божий Син яко товариш нашої недолї день і ніч перебував між нами і запрошує нас до себе солодкими словами: „Прїїдите къ мнѣ вси труждающіи ся и обремененніи и азъ упокою вы“.

Питаю ся, чи сї чудесні дари не могли бути достаточною причиною, щоби Бог допустив

¹⁾ I. III. 16

гріх? Якаж в п'ятьмі ночі обявляє ся нам велич зьвіздистого неба, так аж ніч гріхів позваляє нам вглянути в чудесне зьвіздисте небо боже-ственних совершенств в повній его красі.

Ба що більше. Бог є так безмежно мудрий і добрий, що в его руці навіть гріх стає ся жерелом благословеня для чоловіка, бо він дає ему нагоду до найкрасших моральних побід.

Що за неописану міру любови, лагідности і терпеливости приводить нам на память слово „мученик“! Який героїзм лучить ся з тим іменем! Без гріха був би він неможливий. А тепер беріть не лише мільони і мільони свідків крови, але ще більше число таких, що в тишині, без розголосу і без співчутя з любови до Бога терпеливо зазнали від світа переслідовань, понижень, нарушеня чести, грабованя майна, що великодушно простили своїм ворогам і ще обділили їх добродійствами!

Гріх се певно страшна річ, але як красними і дорогоцінними є також слези покаяня, що походять з серця! Яка покора, жалісний біль, кілька любови, надії і довіря блищить в одній щирій слезі покути? А зберіть разом слези жалю цілого довгого покаянного життя! Погадайте собі на сьвяту Марію Магдалину, сьв. Петра, сьв. Августина. Уявіть собі непроглядну громаду каянників від Адама через тисячи літ аж до послідного путника на землі, що пролле послідну слезу на сій долині слез!

Гріх се страшна річ, але до якої поломіни любови ближнього дає він нагоду! Як предвічний Син Божий зійшов з престола своєї слави на сю долину нужди, щоби як милосердний Самарянинвилічити людство, закервавлене тисячними гріховими ранами, так в Єго сліди поспішили нечислимі грішники яко Апостоли, країми і морями, ріками і горами, пустинями і пралісами, щоби завернути грішників на дорогу спасеня! Яку потрясаючу історію могла би нам оповісти одніська сповідальниця, як би могла говорити! Як часто віднесли там сьвітлу побіду любов, ревність о спасеня душ, терпеливість і милосерде з одного боку, а покора і великодушне поконанє себе з другого! А тепер аж уявіть собі ціле апостольске жите жертви сьв. Павла, Боніфатія, Франца з Ассису, Франца Ксавера. Петра Клявера, сего добровільного раба рабів і всі ті міліони геройских мужчин і женщин, що в любови до Христа лишили вітчину і всьо, щоби з хрестом в руді нести стогнучому в пітьмі гріхів і блудів людству сьвітло і ласку відкулення!

Гріх се страшна річ, велике горе, яке нанесло на людий, але як красні є діла милосердя, які спричинив гріх! Ви вкажете мені може вори гріха, на шпиталі, вязниці, які заповнені жертвами гріха, а я покажу вам ангелів милосердя, що на тих місцях виконують день в день найбільший героїзм любови, терпеливости і са-

мовідречення. Кілько то ангелів невинности замикає ся з бідними упавшими для їх життя до в'язниць, або ідуть на вигнанє, щоби знов їх завернути на дорогу чесноти і спасеня?

Гріх є страшний, ніхто сего не перечить! Але які струї сьвітла і ласки випливають з підніжа хреста, що насаджений в сю грішну землю? Яку глибокоумну науку подає він заслїпленим гріхами людям? Як часто запалює ся любов людий на жарі любови Розпятого! Подібно як сьв. Павло, Франц з Асиссу запалили свою серафимску любов до Христа при хресті і сказали: Він мене полюбив і за мене віддав ся на смерть, так вже від давна огненне море любови Розпятого наповнювало студені серця людий жаром взаїмної любови.

І та любов відплати не була вимушена і безусвішна; она зродила дуже красні овочі. Раз клячала сьв. Єлисавета в дорогій одежі, з золотою короною на голові в церкві в Айзенах перед великим хрестом. Коли єї зір впав на умираючого Спасителя, здіймила корону з голови і кинула ся ниць на землю. Товаришка насварила на неї за се терпкими словами; але Єлисавета відповіла покірно: дорога пані, не докоряйте мені за се; передомною стоїть так жалю достойний образ Христа, дорогой, лагідний Спаситель, увінчаний острим тернем. Моя корона глузувала би з Него, як би я тут так розкішно стояла, увінчана вінцем золота, бісерів і дорогоцінностей.

Потім почала гірко плакати ізза мук Христа, що дуже порушили нею. Старинні жита Сьвятих додають до сего сі красні слова: „Любов Ісуса Христа зранила тепер ві серце, а меч Єго Матери пробив ві ніжну душу великим болем“. Она не хотіла, щоби їй ліпше було як Ісусови, з Ним хотіла ділити убожество, наругу, пониженє, болі і хрести ріжного рода.

І сей образ, він відновляє ся в житю кожного Сьвятого, а в певній мірі в житю кожного побожного християнина. О як великий і непроглядний похід хрестоносців бачу в душі; з усіх віків і місць, з усіх полів і народів, з усіх станів і віків, всі ідуть за несучим хрест Спасителем, ідуть через Голгофту, аж до брам небесного Єрусалима, де сумві риданя прогнаних замінують ся у вічні похвальні гимни наверених.

Питаю ся вас знов, чи такі красні овочі не мали бути для Бога достаточною причиною, допустити надужитє, якого чоловік допустив ся в своїй злобі свободою?

О признаймо се, так кінчив ректор заававши сьвятою ревностию, що тайна допущеня гріха є тісно звязана з тайною хреста. Для вмислового чоловіка, що все мірить поверховно, є обі тайни соблазнию і глупотою, але для християнина, що не важить ся в пустій зарозумілости мірити своїм малим розумом іляни Всевишнього, є они обявленєм мудрости, сили і доброти Бога.

Тут задержав ся ректор і поглянув допитливо на Альфреда. Але сей мовчав; лише слеза що засіяла в єго оці, зрадила єго внутрішнє зворушенє. Для того ректор перервав розмову. Щиро розпрацав ся з хорим і обіцяв прислати єму ще кілька книжок, які мали усунути єго послідні сумніви; а по кількох днях знов прийде. За той час поручив єму ревно молити ся; не забракне єму Божої ласки і просьвіченя, коли не буде не доставати покірної і повної упованя молитви.

Тисячні гадки і чувства прошивали душу Альфреда, коли знов остав на самоті. Здавало ся єму, мов би чув у своїм внутрі тайнственный голос, що завертав єго на дорогу, з якої збив ся. Без сумніву був се голос доброго Пастиря, що стукав до єго серця і просив впусченя.

Опісля виринув знов образ єго родичів і родини, а особливо дорогої матери і порушив єго до глибини серця. В дусі пригадав собі свою власну невинну минувшину в батьківскім домі і в гімназії. О, як щасливий і веселий був він тоді, коли єго жите просьвічувала і розвеселяла ще дитиняча віра і веселість, неначе ясні лучі сонця! Як тепер усе зовсім змінило ся! Минуло щастє. Щезли з серця мир і радість, лишили єго пустим і безрадним, віддали на поталу страшним сумнівам. На згадку про се сплили тихі слези по єго лиці і перший раз по довгій лерерві зложив знов руки до молитви. З глибини

душі промовив до Бога: З глибини взиваю до Тебе, Господи, умилосерди ся над бідним блудним сином. Помози мені Своєю могутою ласкою видобути ся з бездни, в яку я попав.

Коли він так лежав в задумі, затоплений в молитві, загомоніли з поблискої шпитальної каплиці лагідні звуки пісні „Подъ Твою милость“ і порушили могуто єго серце. Неначе на золотих крилах піднесла єго душу до неба ся проста, але так чарівна мельодия сеї величної пісні. Небавом станув перед єго душею милий образ Цариці неба. О, він перше був дитиною Марійною і сам душею і серцем сьпівав нерав в Єї честь сю пісню „Подъ Твою милость“.

І знов підніс свої руки і щиро з серця промовив: „Радуй ся Царице, Мати милосердія; життя и надеждо наша, радуй ся. Къ тебѣ вопѣвмъ изгнанія сынове Євины, къ Тебѣ воздыхаемъ стеняще и плачуще на сей юдоли слезъ“.

Струя слез сплила по єго лицю, а се були солодкі, усмиряючі слези, що як лагідна роса спадали на єго душу. До єго зраненого серця знов повернув спокій і розрада. Тепер кріпко постановив поправити ся і розпочати нове життя.

На другий день принесла єму Сестра Агата книжки, які післав єму отець ректор. Се були діла О. Л. Гамерштайна: „Едгар, або від атеїзму до повної правди“, „Докази про єствоване Бога“ і „Християнство“. Дуже ревно забрав ся Аль-

Фред до читання сих діл, не на то, щоби відзискати віру, до якої вже повернув, але радше, щоби ними ліпше скріпити ся і уоружити ся проти нападів в будучині.

Коли прочитав їх, стало ему зовсім ясно, як то він непростимо, легкодушно і нерозумно лиш через повагу невірних професорів отратив сей дорогодінний дар християнської віри. Се помічене вкрило его великим соромом а заравом чувством найщирійшої подяки для Бога, що так ласкаво над ним змилосердив ся і завернув на дорогу спасеня.

Коли ректор знов прийшов до него, то він в покорі і з щирим жалем приступив до сповіди. О, як знов кріпко переняла его правдивість слів, які сказав божественний Спаситель до Апостолів і їх правних наслідників: „Пріимите духъ святъ, имже отпустите грѣхи, отпустятся“. Солodka радість невисказана вернула по розрешеню в его душу, щось з того спокою, котрий своїм ученикам обіцяв Спаситель, яко „Его мир“, котрого съвіт не може дати.

З живою вірою, правдивою покурою і щирим довірєм приняв відтак Альфред Евхаристичного Спасителя в съвятім Причастію, щоби довершити сим своє навернене і в певній мірі на ново запечатати звязъ вічної любови з своїм Спасителем. Аж тепер почув ся правдивим християнином.

VIII.

Тим часом поступало подужане скоро вперед і небавом оно так скріпило ся, що Альфред міг вийти. Для цілковитого подужання постановив вернути домів.

Ще перед тим звів коротко своїх родичів про сумну подію і просив прощення за провину. Вің обіцяв їм, що не лише поправить ся, але що побожностю і пильністю поправить свої первісні промахи.

Тиждень опісля був Альфред в обіймах своїх родичів. Був ще блідий і марний, але при добрій опіці дорогої матери скоро поправив ся. Аж тепер дізнали ся родичі з уст сина, як низко він упав за два роки університетского життя і яка грозила їм небезпечність, що їх любимець запропастив ся тілесно і душевно. Тим більше славили доброту Бога, що, видічивши єго на тілі і душі, запровадив єго знов на лоно родини і в обійми родичів.

Дома в родиннім кружку став Альфред знов давним любимцем. Спокій і радість вселили ся знов в єго серцю, як і на лици. Всім просьвічував своїм вірцевим поведенєм і неудававою побожностю.

На малім горбку недалеко родинного місточка вносить ся мала каплиця, посвячена страждучій Богоматери, красна, принадна, окружена тінистими буками. Звідси розлягає ся принадний вид на красне місточко, на долину попе-

ретиану річкою і лісисту гору, яку вінчав неначе зеленим вінцем.

Туди залюбки ходив Альфред на прохід. Там в тіни малої сьвятині, у стіп страждучої Матери, що на своїм лоні держала тіло Свого божественного Сина, клячав довго на побожній молитві. Він вірив, що передовсім опіці Пречистої Діви має завдячити, що мимо відступництва від віри і окружаючих вго з усіх боків приман, зберіг неначе чудом чисте і непорочне серце, а вкінці знов знайшов віру.

По якімсь часі знов був приневолений полишити вітцївський дім, щоби дальше вести і скінчити університетські науки. Сим разом не пішов уже до Берліна, але на один полуднево-німецький університет і замість філософії, записав ся тепер на права. Також не був він уже безборонним молодцем, щоби мимо пускав всі глумливі замітки і притинки про релігію і чуда. Тепер наслідком своїх студій і досьвіду був добре уоружений, а крім того постановив ревно виповняти остороги матери що до ревної молитви і частійшого прийнятя Найсьвятійших Тайн.

І вірно додержав слова. Тепер, по скінчених науках, в Альфред взірцевим правником, що справді християнським житєм перечить старинній пословиці, що „правники не в добрих християнах“. Коли молодий правник виступить на публичних зборах, то улюбленою темою вго про-

мов єсть: „без Бога нема ніякого авторитету“. Ріжними зворотами умів знаменито доказати правдивість сего реченя. Пізніше кінчить звичайно такою осторогою: „Длятого держім ся кріяко одідиченої нами сьвятої, католицької віри — мимо так званих новітних наук і їх заводових прихильників на наших університетах“.

Деколи навязує він до сего ще завізане: „Дбаймо про католицькі школи і то не лише про католицькі народні школи, але також про католицькі гімназії і не занехуймо також домагати ся вільного католицького університету, щоби для наших дітей університет не став гробом їх віри, як се стало ся з многими нашими товаришами“.

Зміст.

	Стор.
Перша глава: Від віри до безвірства, або як прийшло до того, що він став атеїстом	3
Друга' глава: Від атеїзму до соціальної демократії	50
Третя глава: У' анархістів	77
Четверта глава: Боже милосерде	100

To avoid fine, this book should be returned on
or before the date last stamped below

10N-1-50-63489

4

Stanford University Libraries

3 6105 026 594 742

